

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык
университети
Педагогика жана психология институту
Кыргыз тили жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы

Акунова А.Р., Райымбекова М.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ. ЛЕКСИКА

(Жогорку окуу жайдын педагогика факультетинин студенттери үчүн
окуу куралы)

Бишкек- 2005

УДК 372.8
ББК 74.261.4
А- 44

Рецензенттер: педагогика илимдеринин доктору,
профессор Б.Өмүралиев;
педагогика илимдеринин кандидаты,
профессор К.Сартбаев.

Акунова А.Р. , Райымбекова М..

А-44 Азыркы кыргыз тили. Лексика: Жогорку окуу жайдын студенттери үчүн -Б.: 2005.- 150 б.

Кыргыз тилинин сөздүк курамын окутууга арналган бул окуу куралы студенттин өз алдынча изденип билим алуусу үчүн лекциянын толук курсун, көнүгүүлөрдүн жыйнагын, терминдердин түшүндүрмөсүн, лексикалык талдоо үчүн мисалдарды, текшерүү, курстук иштердин темаларын жана тесттердин варианттарын камтыйт.

УДК 80/81
А 4602000000-05

ББК 81.2 Ки
ISBZ 9967-04-165-X

© Акунова А.Р., Райымбекова М., 2005

М а з м у н у

Баш сөз.....	3
1-лекция: Кыргыз тилинин лексикологиясы, анын изилдөө объектиси жана милдеттери.....	4
2-лекция: Кыргыз тилиндеги синоним, омоним, антоним сөздөрү.....	11
3-лекция: Кыргыз лексикасынын тарыхый жактан калыптанышы.....	18
4-лекция: Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика.....	26
5-лекция: Кыргыз лексикасынын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү.....	35
6-лекция: Кыргыз тилинин фразеологиясы.....	41
7-лекция: Кыргыз тилинин лексикографиясы.....	54
Лексикология бөлүмү боюнча терминдер.....	60
Семинардык сабактар үчүн көнүгүүлөр.....	65
Лексикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби.....	81
Лексикалык талдоого мисалдар.....	82
Текшерүү иштердин темалары.....	84
Курстук иштердин темалары.....	86
Тесттер.....	88
Таблицаалар.....	98
Адабияттардын тизмеси.....	102

Баш сөз

Жогорку окуу жайларында «Азыркы кыргыз тилинин» курсу негизги предмет катары башталгыч класстардын жогорку билимдүү мугалимдерин даярдоодо чоң мааниге ээ. Ал биринчи курстан акыркы курсту бүткөнгө чейин окутулат, анткени тилдик мыкты билим башка бардык предметтерди терең өздөштүрүүгө негиз болот. Ошондуктан эне тилдин теориялык негиздерин терең окутуу – бул предметтин негизги максаты.

Бул окуу курал азыркы кыргыз тилинин лексикасын сырттан окуган II курстун студенттерине арналат. Сырттан окуган студенттердин окуу иштерин уюштуруудагы өзгөчөлүктөр, башкача айтканда, бөлүнгөн сааттардын аздыгы, студент менен окутуучунун ортосундагы болгон байланыштын жетишсиздиги бул бөлүмдү терең окутууга өз таасирин тийгизбей койбойт. Демек, болочоктогу адис курс боюнча кошумча билимдерди өз алдынча алууга аракет кылууга тийиш.

Ушул максатты көздөп, колуңуздардагы эмгекте курс боюнча лекциялардын толук курсун, семинардык сабактарда практикалык иштерди уюштуруу үчүн көнүгүүлөрдү, лекцияда камтылбаган темага байланыштуу кошумча суроолорду өз алдынча иштөө үчүн сунуштайбыз. Мындан тышкары эне тили боюнча билимдерди тереңдетүү үчүн курска тиешелүү лингвистикалык талдоо үчүн мисалдар; студенттердин билимдерин текшерүү үчүн жаздырылуучу текшерүү иштер; курстук иштин темалары; тесттин варианттары берилет; илимий, методикалык, практикалык багыттагы адабияттардын тизмеси көрсөтүлөт.

Бул курсту аяктаган соң студент дагы бир жолу эне тилибиздин байлыгына, кооздугуна, сулуулугуна ынанып, аны билүүгө, сүйүүгө, урматтоого аракет кылат деген ойдобуз.

1 – лекция

Тема: Кыргыз тилинин лексикологиясы, анын изилдөө объектиси жана милдеттери

Маселелер:

1. Лексикология жөнүндө жалпы түшүнүк.
2. Сөз. Сөздүн мааниси жана анын типтери.
3. Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр.

1. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, ошол тилдин сөздүк курамын же лексикасын түзөт. Сөздүк курам же лексика жөнүндөгү тил илиминин бир бөлүгү лексикология деп аталат. Бул термин грек тилинин «*lexis*» - «сөздүк состав» жана «*logos*» - «илим», «окуу» деген эки сөзүнөн куралып, «сөздөр жөнүндөгү илим» же болбосо «сөздүк курам жөнүндөгү окуу» деген мааниси туюнтат.

Лексикологиянын изилдөө объектисин сөздөр түзөт. Мында алардын мааниси, колдонулушу, өнүгүү булактары, пайда болушу сыяктуу маселелер каралат.

Лексикология изилденүүчү маселелердин мүнөзүнө карай **жалпы жана жеке лексикология** болуп бөлүнөт. Жалпы лексикология бардык тилдер үчүн мүнөздүү болгон лексикологиялык маселелерди изилдейт. Мисалы, сөздүн табияты, анын өзү туюндурган түшүнүк менен катышты же сөз маанилеринин теориясы ж.б. Ал эми конкреттүү жеке тилдердин сөздүк курамы **жеке лексикологияда** каралат. Мисалы, кыргыз тилинин лексикасы, орус тилинин лексикасы, англис тилинин лексикасы, ж.б. Булардын ар бири өздөрүнө тиешелүү болгон лексикологиялык билимдерди, өзгөчөлүктөрдү үйрөтөт. Жалпы лексикология менен жеке лексикология өз ара тыгыз байланышта болуп, бирин экинчиси толуктап, бири-бирин илимий- теориялык жоболор, факт материалдар менен байытуу аркылуу өнүгөт.

Лексикология аткарган милдетине карай төмөндөгүдөй тармактарга бөлүнөт:

1) **Семасиология** – (грек сөзү «*semasia*» - «*белги*», «*тамга*» жана «*logos*» - «илим», «окуу») сөздөрдүн берген маанисин, башкача айтканда, сөздүн мааниси деген эмне, анын кандай типтери болот, маанилери кандайча өзгөрөт, жеке маанилүү жана көп маанилүү сөздөр кайсылар, алардын пайда болуу жолдору, сөздөрдүн маанилик жактан өз ара катыштары, тактап айтканда, омоним, синоним, антонимдер жөнүндөгү маселелерди үйрөтүүчү лексикологиянын эң маанилүү тармагы.

2) Этимология – (грек сөзү «*etymon*» - «**чындык**» жана «*logos*» - «**илим**», «**окуу**») сөздөрдүн чыгыш тегин, анын кайсы тилдерден кабыл алынгандыгын тарыхый жактан иликтейт.

3) Ономастика – (грек сөзү «*onoma*» - «**ат**», «**аттоо**») энчилүү аттарды: адам аттары, жер-суу, ж.б. аттарын изилдейт.

4) Фразеология – (грек сөзү «*phrasez*» - «**туюнтма**», «**речь түрмөгү**», «*logos*» - «**окуу**», «**илим**») тилдеги туруктуу сөз айкаштарын үйрөтөт.

5) Лексикография – (грек сөзү «*lexikoz*» - «**сөздүк**», «*grapho*» - «**жазамын**») сөздүктүн түрлөрү, аларды түзүүнүн теориясы, практикасы жана методикасы үйрөтүлөт.

6) Сыпаттама лексикология – тилдин сөздүк курамынын азыркы кездеги абалын сыпаттап текшерет.

7) Тарыхый лексикология – тилдин сөздүк курамынын өсүп-өнүгүү абалын тарыхый жактан иликтейт ж.б.

Ошентип, лексикология тилдин лексикасын түрдүүчө аспектиде изилдеп, көп кырдуу проблемаларды кучагына алат.

2.Адамдын ойлоосунда заттардын жана көрүнүштөрдүн жалпы жана маанилүү касиеттерин, белгилерин, байланыш-катыштарын чагылдырган түшүнүктөр пайда болот. Бул түшүнүктөр тилде сөз аркылуу туюнтулат, башкача айтканда, ар кандай түшүнүктөр аталышка ээ болот.

Тилдеги ар бир тыбыш сөздөрдү кураштырып түзүүнүн материалы жана аларды айтуу үчүн керектелүүчү белги катарында колдонулат.

Демек, бир же бир нече тыбыштардан куралып, түшүнүктүн атын билдирүү үчүн колдонулган, белгилүү бир мааниге ээ болгон тилдин эң башкы, борбордук бирдиги сөз деп аталат.

Сөздөрдөн сөз тизмектери, сүйлөмдөр түзүлүп, адамдардын ортосунда пикир алмашууну камсыз кылат.

Сөз – эки жактуу көрүнүш. Сөздүн тыбыштык жагы – анын формасы, туюнткан мааниси анын ички, мазмунун түзөт. Сөздүн төмөндөгүдөй маанилик типтерин ажыратып кароого болот:

1) Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери.

2) Толук маанилүү жана кызматчы сөздөр.

Сөздүн тыбыштык жагы менен чындыктагы белгилүү көрүнүштүн ортосундагы тарыхый байланыш сөздүн лексикалык мааниси деп аталат. Мисалы, «мектеп» деген 5 тыбыштан [м],[э],[к],[т],[э],[п] турган сөздү алалы. Ал ушул тартипте жайгашкан тыбыштык түзүлүшү менен, башкача айтканда, ушул формада

«окуучулар билим, тарбия ала турган билим берүүчү мекеме» деген түшүнүктү туюндурат, же болбосо «жүрөк» деген сөздүн лексикалык мааниси анын дене мүчөсүнүн аты экендиги. Демек, лексикалык маани ошол сөздүн керт башына гана тиешелүү болот.

Ал эми сөздүн **грамматикалык мааниси** жеке сөздүн керт башына гана тиешелүү болбостон, грамматикалык жактан бир топко кирген сөздөргө тиешелүү болот. Жогоруда мисалга келтирилген «мектеп», «жүрөк» деген эки сөздүн грамматикалык маанилери зат атооч, атооч жөндөмөсүндө, жекелик сан, жалпы ат, конкреттүү зат экендиктери. Сөздүн грамматикалык маанилери тил илиминин грамматика (морфология, синтаксис) бөлүмүндө окуп үйрөтүлөт. Себеби, сөздөр жекече колдонулбастан, грамматиканын карамагына түшүп сүйлөм тизмегинде колдонулат. Бул учурда сөздүн лексикалык маанисинен сырткары сөздөрдүн ортосундагы катнаштарды көрсөткөн грамматикалык маанилер пайда болот.

Тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү лексикалык мааниге ээ болушат, башкача айтканда, нерселерди, буюмдарды, кыймыл-аракетти ж.б. атайт. Мындай сөздөр **толук маанилүү сөздөр** деп аталат. Мисалы: китеп, дептер, тоо, суу, акыл, достук, студент, мугалим, кызыл, жашыл, узун, таттуу, бир, эки, беш, мен, сен, ошол, бар, кел, иште, оку, өйдө, төмөн, аз, көп, жарк-журк, дүп-дүп ж.б.

Лексикалык толук маанилүү сөздөрдүн берген маанилери да бирдей эмес. Ошондуктан алар бир нече типке бөлүнөт.

а) Конкреттүү жана абстракттуу маанилүү сөздөр.

Сезүү органдары (угуу, көрүү, даам, жыт билүү жана туюу) аркылуу кабыл алууга мүмкүн боло турган конкреттүү нерселерди, түшүнүктөрдү атаган сөздөр **конкреттүү маанилүү сөздөр** деп аталат.

Мисалы: ай, жылдыз, терезе, үй, ысык, ачуу, катуу, жумшак, сасык ж.б.

Бирок бардык эле көрүнүштөрдү, белгилерди көз менен көрүп, кулак менен угуп, тил менен даамдап, мурун менен жыттап, тери менен туюуга мүмкүн эмес. Адамдардын акылында жалпы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр **абстракттуу маанилүү сөздөр** деп аталат.

Мисалы: билим, тилек, максат, ой, кыял, санаа, жакшылык, жамандык, шык ж.б.

б) Номинативдик жана түүндү маанилүү сөздөр.

Сөздүн чындыктагы затка, көрүнүшкө, кыймыл аракетке, белгиге, сапатка тике багытталган негизги мааниси **номинативдик**

маани деп аталат. Мисалы, «бет» деген сөздүн «адамдын башынын алдыңкы бөлүгү», «ак» деген сөздүн «кардын, сүттүн өңүндөй түс» деген маанилери номинативдик маанилери болот. Бул маанилер туунду маанилердин пайда болушуна өзөк болуп саналат.

Тилдин өнүгүү процессинде номинативдик мааниден ошол маани менен кандайдыр бир окшоштук, жакындык байланышы бар туунду маанилер пайда болот. Номинативдик мааниден келип чыккан кийинки маани **туунду маани** деп аталат. Жогорудагы эле «бет» деген сөздүн «жердин бети, тоонун бети, китептин бети» сыяктуу; «ак» деген сөздүн «таза, адал, күнөөсүз, айран-сүт, көздүн чечи» деген сыяктуу маанилери туунду маанилер болот.

в) Түз жана өтмө маанилүү сөздөр.

Сөздөр түз мааниде жана өтмө мааниде да колдонулат. Обьективдүү чындыктагы кубулуштарга, нерселерге, кыймыл-аракетке ж.б. тике багытталган жана аларды билдире турган сөздүн лексикалык мааниси **түз маани** деп аталат. Түз маани номинативдик да, туунду да болушу мүмкүн. Мисалы, алтын деген сөздүн түз мааниси «кымбат баалуу сары түстүү жаркырак металл, химиялык элемент». Ал эми сөздүн түз маанисинен башка нерсени, кубулушту, сапатты образдуу, эмоциялуу-экспрессивдүү туюнтуу үчүн колдонулган маанилери **өтмө маани** деп аталат. Мисалы, ушул эле алтын деген сөз «кымбат, баалуу, сонун, эң жакшы» деген өтмө маанилерде да колдонулат.

Мисалы:

«Ала-Тоо жериң алтын,

Биле элек элиң баркын» (А.Т.);

«Алтын билим, өнөрдүн

Сүтүн берген мугалим» (Ж.Б.);

Алтын кол, алтын жүрөк, алтын бала ж.б.

Дагы мисал келтирсек:

Түз маанилүү сөздөр	Өтмө маанилүү сөздөр
Кызыл түлкү	Түлкү адам
Уулуу жылан	Жылан катын
Жылдыздуу асман	Жылдыздуу адам
Азуулуу арстан	Арстан Манас
Кургак отун	Кургак сөз
Катуу суук	Суук кабар
Курч бычак	Көзү курч
Эшиктин ачкычы ж.б.	Турмуштун ачкычы ж.б.

Өтмө маанилүү сөздөр образдуулукту, эмоциялуулукту, элестүүлүктү, тактыкты берүү үчүн көркөм адабиятта, поэзияда, фольклордо адабий троп катары, ошондой эле оозеки кепте да кеңири колдонулат.

3. Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр.

Тилдин сөздүк курамындагы бардык сөздөрдүн семантикалык жүгү бирдей боло бербейт, анткени бир катар сөздөр бир гана мааниге ээ болсо, айрымдары көп маанини билдирет. Ошентип, маани жагынан болгон өзгөчөлүгүнө карата тилдеги сөздөр бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр болуп 2 чоң топко бөлүнөт.

Эгерде сөздөр белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн атын билдирип, бир мааниде гана колдонулса, **бир маанилүү сөз** же **моносемия**¹ деп аталат.

Мисалы: аары, араа, анделек, балаты, балык, китеп, жамгыр, зыкым, сулуулук, достук, жоокер, жолоочу ж.б.

Бирок тилдин лексикасындагы сөздөрдүн көпчүлүгү 2 же андан көп маанини туюнтат. Бир эле сөздүн бир нече маанилерди билдириши сөздөрдүн көп маанилүүлүгү деп аталат. Аны жалпы тил илиминде **полисемия** деген термин менен айтабыз. Бул гректин *«poly»* - «көп», *«sema»* - «маани» деген сөздөрүнөн алынган.

Мисалы:

Көп маанилүү сөз	Лексикалык маанилери
<u>Көз</u>	1. ийненин көзү,
	2. терезенин көзү,
	3. булактын көзү,
	4. жаранын көзү,
	5. куржундун көзү,
	6. күндүн көзү,
	7. шакектин көзү,
	8. кездеменин көзү ж.б.

Мындан тышкары полисемияга мисал катары баш, бет, мүчө, уюл, уңгу, жаа, бийлик, шам, саат, ай, күн, жибек, туяк, куш, мал ж.б. сөздөрдү келтирсек болот.

¹ Бул термин – грек тилиндеги «μονο» - «бир», «жалгыз», «sema» - «маани» деген сөздөргөнөн алынган.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү - тилдеги жагымдуу көрүнүш, тилдин узакка созулган тарыхый өнүгүшүнүн натыйжасы, лексиканын байышынын бир булагы.

Ошентип, бул лекцияда тил илиминин бир бөлүгү болгон лексикологиянын изилдөө объектиси, тармактары жана милдеттери каралып, негизги маселе болуп саналган сөз жана анын маанилери тууралуу сөз болду. Ал эми бул билимдер курсту мындан ары үйрөнүү үчүн абдан зарыл материал болуп саналат.

Текшерүү үчүн суроолор:

- 1) Лексикология эмнени үйрөтөт? Анын изилдей турган маселелери кайсылар?
- 2) Сөз деген эмне? Анын белгилерин атагыла.
- 3) Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилеринин ортосундагы айырма кайсы?
- 4) Сөздүн өтмө мааниси кандайча пайда болот?
- 5) Номинативдик жана туунду маани деген эмне?
- 6) Конкреттүү жана абстракттуу маанилүү сөздөргө мисал келтиргиле?
- 7) Лексикологияны үйрөнүүнүн кандай теориялык жана практикалык маанилери бар?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

- 1) Сөз жана түшүнүк.
- 2) Көп маанилүүлүктүн пайда болуу, өнүгүү жолдору.

2-лекция

Тема: Кыргыз тилиндеги синоним, омоним, антоним сөздөрү

Маселелер:

1. Синонимдер.
2. Омонимдер.
3. Антонимдер.

1. Кыргыз лексикасы синонимдерге өтө бай. Бул көрүнүш тилдин жалпы лексикалык байлыгына өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизээри шексиз.

Бирдей же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдирип, бир сөз түркүмүнө кирген, бирок тыбыштык түзүлүшү, кошумча же стилдик маанилери боюнча айырмаланган сөздөр синонимдер деп аталат. Мисалы: тез-бат-дароо-ылдам-шак-шарт-чапчан; жакшы-дурус-түзүк-мыкты-сонун-ырас; жамгыр-жаан; адам-киши; асман-көк; кант-шекер; эл-калк-журт-калайык; кубан-сүйүн; көйрөң-мактанчаак-жел өпкө; айт-де-сүйлө; эр-баатыр ж.б.

Синоним сөздөрдүн тобу синонимдик катарды түзөт. Синонимдик катар эки же андан ашык синонимдик түгөйлөрдөн турат.

Синоним сөздөргө төмөнкү белгилер мүнөздүү:

- 1) Жалпысынан бир гана түшүнүктү же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдириши;
- 2) Тыбыштык курамы жактан ар башка болушу;
- 3) Сырткы формасына, тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү;
- 4) Сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы.

Бирок синонимдер бир түшүнүктү билидирип, бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгону менен, алар бири-биринен өзүнө тиешелүү кошумча маанилери, колдонулуш чөйрөсү, стилистикалык өзгөчөлүгү, башка сөздөр менен болгон айкашуу мүмкүнчүлүгү боюнча айырмаланышат. Мисалы: сулуу-өңдүү-түстүү-чырайлуу-кооз-көркөм-көрктүү деген синоним сын атоочтор-сулуулукка, кооздукка, көркөмдүккө байланыштуу түшүнүктү билгизген маанилери жакын сөздөр. Булардын ичинен сулуу деген сөз сулуу кыз, сулуу келин, сулуу жигит, сулуу жылкы, сулуу жер болуп, адамга да, айбанга да, жер-сууга карата да айтыла берет, башкача айтканда, семантикалык жактан кеңири колдонуш чөйрөсүнө ээ болсо, өңдүү, түстүү, чырайлуу деген сөздөр негизинен адамга гана тиешелүү сапатты

туюнтат. Ал эми **кооз**, **көркөм**, **көрктүү** деген сөздөр кооз чымчык, кооз сайма, көркөм адабият, көркөм дүйнө, көрктүү кийим болуп, адамдан башка жандуу, жансыз заттарды, абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр менен гана айкашат.

Демек, бардык эле синоним сөздөрдү дайыма эле биринин ордуна экинчисин колдоно берүүгө болбойт. Ар кандай синоним болгон сөздүн өзүнө тиешелүү кошумча мааниси болот. Ошондуктан синоним сөздөрдү өз орду менен колдонуу керек.

Синонимдер кошумча маанилерине жана стилдик өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1) **Семантикалык синонимдер.**

2) **Стилистикалык синонимдер.**

3) **Семантикалык–стилистикалык синонимдер.**

Семантикалык синонимдерге бирдей түшүнүктү билдирип, кошумча маанилери боюнча айырмаланган сөздөр кирет.

Мисалы: мугалим-окутуучу; айран-жуурат; айыр-тыт-жырт; айда-эк-тик-отургуз-сеп; тап-илеп-аптап ж.б.

Стилистикалык синонимдер-туюнткан маанилери бирдей бирок тигил же бул стилге тиешелүүлүгү же эмоционалдык экспрессивдүүлүк боёкчосу боюнча айырмаланган сөздөр.

Мисалы: автомашина-дөңгөлөк-араба-көчкө; пахта-кебез-ак-алтын-ак була; албуут-ачуулуу-долу-бейжай-ажаан-тажаал; кичинекей-каргадай ж.б.

Семантикалык – стилистикалык синонимдерге кошумча маанилери боюнча да, стилдик маанилери боюнча да айырмаланган сөздөр кирет. Мисалы: акса-чолоңдо-төкөрөңдө-аксанда-сылты; акча-сом-пул –теңге-тыйын; акмак-акылсыз-наадан-макоо-айбан-ит-дөдөй ж.б.

Кыргыз тилиндеги синонимдер негизинен төмөндөгүдөй жолдор менен пайда болот:

а) Кыргыздын айрым төл сөздөрү уңгу түрүндө туруп, бири-бирине синонимдеш болот.

Мисалы, эп-ык, кек-өч, бут-аяк, тамак-аш, чал-абышка-карыя, алыс-узак-ыраак, калп-жалган ж.б.

б) Сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу синонимдер түзүлөт.

Мисалы: -лык жана -чылык: тынчтык-тынччылык, жаштык-жашчылык, мүмкүндүк-мүмкүнчүлүк ж.б.

-сыз жана -бей: күнөөсүз-бейкүнөө, адепсиз-бейадеп, капарсыз-бейкапар ж.б.

-чы жана -кер: кызматчы-кызматкер, жумушчу-жумушкер, пахтачы-пахтакер ж.б.

-чы: кароолчу-күзөтчү, аңчы-мергенчи, калпычы-жалганчы ж.б.

-чылык: айырмачылык-өзгөчөлүк ж.б.

-ыч: сүйөнүч-таяныч-жөлөнүч, кубаныч-сүйүнүч ж.б.

-лык: зордук-зомбулук, кооздук-сулуулук ж.б.

-ла: далдала-калкала ж.б.

-ыш: айкалыш-кучакташ, бурулуш-имерилиш ж.б.

в) Диалектилик сөздөр адабий тилдин жардамчы булагы катары синонимдерди түзүүгө катышат.

Мисалы: чака-челек, жумуртка-тукум, уй-сыйыр, жоолук-оромол, темене-жувалдыз, бал-асел ж.б.

г) Кабыл алынган сөздөрдөн да синонимдер пайда болот.

Мисалы: адам (ар.) – киши; асман (ир.) – көк; калк (ар.) – эл, журт; нан (ир.) – тооч; кожоюн (ор.) – ээ; диктант (ор.) – жат жазуу ж.б.

д) Фразеологизмдер да сөзгө синоним катары колдонулат.

Мисалы: беш өрдөгүн учуруу – калп айтуу; эгиз козудай, союп каптап койгондой – окшош; колунан көөрү төгүлгөн – чебер, жумурткадан кыр чыгаруу, кылдан кыйкым табуу – кыйкымчыл; кой оозунан чөп албаган – момун; көз ачып - жумганча – тез, бат; бармагын тиштөө – өкүнүү; маңдайы жарылуу, кубанычы койнуна батпоо – сүйүнүү, кубануу ж.б.

е) Синонимдердин пайда болушуна эвфемизм жана табу сөздөрү да себепчи болгон.

2. Кыргыз тилиндеги тыбыштык жактан бирдей болуп, бирок ар башка маанини билдирген сөздөр **омонимдер** деп аталат.

Мисалы, сан деген сөздүн маанилерин карасак:

1) буттун жамбаштан тизеге чейинки бөлүгү;

2) математикалык түшүнүк;

3) газета-журналдын улам чыга турган номери;

4) көптүктү же жекеликти билдирүүчү грамматикалык категория;

5) өтө көп, эсеп жеткис.

Демек, омонимдер айтылышы, жазылышы окшош, бирок бири-биринен мааниси аркылуу айырмаланат.

Омонимдерди көп маанилүү сөздөр (полисемия) менен чаташтырбоо керек. Көп маанилүү сөздөр бир эле сөздөн өнүгүп, бутактап чыккан маанилер. Ал маанилерде жалпылык бар. Ал эми омонимдер – ар башка сөздөр. Аларда маанилик жалпылык болбойт. Ошондой эле, көп маанилүү сөздөрдүн туюнткан маанилери бир сөз

түркүмүнө жатат, ал эми омонимдер көбүнчө ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө кирет.

Омонимдердин үч түрү бар. Алар:

1) Омоформалар

2) Омофондор

3) Омографтар

Мааниси ар башка, бирок айтылышы менен жазылышы бирдей болгон грамматикалык формалар, же болбосо кээ бир грамматикалык формалардын башка бир сөздөргө тыбыштык түзүлүшү боюнча окшошуп айтылышы **омоформалар** деп аталат.

Мисалы: асыл (сын атооч) – асыл (этиштин туюк мамилеси); качыр (зат атооч) – качыр (этиштин аркылуу мамилеси); жаздык (зат атооч) – жаздык (сын атооч) – жаздык (өткөн чактагы этиш) ж.б.

Айтылышы бирдей, бирок жазылышында айырма болгон сөздөр **омофондор** деп аталат.

Мисалы: гүл-күл; тирүү-түрүү; жылуу-жулуу; уулоо-улоо; пуд-бут; кечээ-кече; сулу-сулуу; бүлө-бүлөө ж.б.

Жазылышы бирдей, бирок айтылышы жактан айырмаланган сөздөр **омографтар** деп аталат.

Мисалы: карта (жылкынын майлуу жоон ичегиси) - карта (жер бетинин кагазга түшүрүлгөн чиймеси); ток (курсак ачпоо) - ток (электр кубаты); бак (өсүмдүк) - бак (суюктук куюлуучу темир идиш) ж.б.

Омонимдердин пайда болуу себептери ар түрдүү. Кыргыз тилинде омонимдер негизинен төмөнкү жолдор менен пайда болот:

а) Фонетикалык

б) Лексика – семантикалык

в) Морфологиялык

3. Кыргыз тилинде ар башка тыбыштан турган сөздөр өз ара синонимдик байланышта эле болушпастан, маанилеринин карама-каршылыгы боюнча да байланышта болушат. Мааниси жактан өз ара бири-бирине карама-каршы турган, бирок бири-бири менен мамилелеш түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр **антонимдер** деп аталат.

Мисалы: оң-сол, жакшы-жаман, чоң-кичине, жарык-карангы, ысык-суук, суюк-коюу, оору-соо, дос-душман, мурун-кийин, кел-кет, бар-жок, ач-жап ж.б.

Бардык эле сөздөр антонимге ээ боло бербейт. Сан атоочтордо, ат атоочтордо, тууранды жана сырдык сөздөрдө, жан-жаныбар, өсүмдүктөрдүн аттары сыяктуу айрым заттарда антонимдер дээрлик жокко эсе.

Антоним сөздөрдүн өз ара карама-каршылык даражасы бирдей эмес. Мисалы, ак-кара, ысык-суук, чоң-кичине, бүтүн-сынык ж.б. сөздөрдө маанилердин карама-каршылыгы күчтүү. Ал эми ага-ини, эже-синди, күн-түн, жай-кыш, быйыл-былтыр сыяктуу сөздөрдө карама-каршылык күчсүз, себеби бул сөздөр маанилеринин айрым белгилери боюнча гана карама-каршы. Ошого жараша антонимдер үч топко бөлүнөт.

- 1) Карама-каршылыкты тике көрсөтүүчү антонимдер.
- 2) Карама-каршылыкты салыштыруу түрүндө көрсөтүүчү антонимдер.
- 3) Карама-каршылыкты кыйыр түрүндө көрсөтүүчү антонимдер.

Антоним болгон сөздөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу алардын ортосунда таптакыр байланыш, катыш жок деген сөз эмес, тескерисинче, белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон сөздөр гана бири-бирине карама-каршы боло алышат. Мисалы, төмөнкү антонимдер белгилүү бир жалпылыкка ээ. Жакшы-жаман (сапат), узун-кыска (өлчөм), аз-көп (сан), чоң-кичине (көлөм), ачуу-таттуу (даам), тоголок-сүйрү (форма) ж.б.

Демек, антонимдер белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон бирдей грамматикалык категорияларга кирген сөздөр болот. Антоним болгон сөздөр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушат.

Антонимдер түзүлүшүнө карай эки топко бөлүнөт:

1) **Ар башка үнгүлүү антонимдер.** Булар карама-каршы мааниде келген ар түрдүү үнгүлүү сөздөр. Морфологиялык жактан тубаса жана туунду түрүндө болот.

Мисалы: чын-калп, март-сараң, мыкты-начар, кемеңгер-акылсыз, кедейлик-байлык, кастык-достук, кадырла-кордо ж.б.

2) **Бир үнгүлүү антонимдер.** Бул типтеги антонимдер бирдей уңгуларга карама-каршы маанидеги сөз жасоочу морфемалардын жалганышы аркылуу уюшулат жана негизинен туунду сөздөрдөн турат.

Мисалы, кайраттуу-кайратсыз, кайрымдуу-кайрымсыз, балалуу-баласыз, туура-натуура, сүйлө-сүйлөбө, адептүү-бейадеп, утуш-утулуш, жениш-жеңилиш, фашист-антифашист ж.б.

Синонимдер сыяктуу эле антонимдер да нагыз антонимдер жана контексттик антонимдер болуп бөлүнөт.

Контексттен тышкары өз бетинче турганда эле бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр нагыз антонимдер деп аталат. Мындай сөздөрдүн бирин айтуу менен экинчисин да эске түшүрө алабыз.

Мисалы: аз-көп, чоң-кичине, узун-кыска ж.б.

Өз бетинче турганда карама-каршы мааниде болбогон бирок белгилүү бир контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз.

Мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деген макалдагы билек менен билим, бир менен мин деген сөздөр өз алдынча антоним болбосо да, ушул контексттин ичинде булар бири-бирине карама-каршы маанини көрсөтүп, антоним боло алышты. Ошондой эле, «Теректей бой бергенче, теменедей акыл берсин» деген макалада теректей - теменедей, ой-акыл деген сөздөр контексттик антонимдер болуп эсептелет.

Контексттик антонимдер макал-лакаптарда гана колдонулбастан, поэзиялык, прозалык чыгармаларда да кеңири колдонулат.

Текшерүү үчүн сүрөөлөр:

1. Синонимдердин мүнөздүү белгилерин түшүндүргүлө.
2. Синонимдер кандай жолдор менен пайда болот?
3. Омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн окшоштуктары жана айырмачылыктарын атагыла.
4. Омофон, омоформа, омографтарга өзүнөр мисал келтиргиле.
5. Антонимдердин өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө.
6. Антонимдердин түзүлүшүнө жана маанисине карай кандай түрлөрү бар?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Нагыз жана контексттик синонимдер.
2. Табу жана эвфемизмдер.
3. Омонимдердин пайда болуу жолдору.
4. Паронимдер.
5. Тубаса жана туунду омонимдер.
6. Энантисемия.
7. Антонимдердин стилистикалык жактан колдонулушу.

3 – лекция

Тема: Кыргыз лексикасынын тарыхый жактан калыптанышы

Маселелер:

1. Кыргыз тилинин төл лексикасы.
2. Кыргыз тилине сырттан кирген сөздөр.

1. Азыркы кыргыз тилинин составы чыгыш тегине караганда бир тектүү эмес. Кыргыз тилинин лексикасы, нечен кылымдарды башынан кечирип, элибиздин тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу өсүп-өнүгүп отурду. Элибиз көптөгөн элдер менен түрдүү карым-катышта болду.

Коомубуз өзгөрдү, илимий-техникалык жаңылануу жашоодогу тилибиздин өнүгүшүнө таасирин тийгизди. Ошондуктан кыргыз тилинин лексикасын тарыхый жактан калыптанышына карай:

- 1) Төл сөздөрдүн лексикасы;
- 2) Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексикасы деп эки чоң топко бөлүүгө болот.

Төл сөздөр деп жалпы эл массасына кеңири тараган, алардын күндөлүк жашоо-тиричилигинде көп колдонулган, нагыз кыргыз тилине мүнөздүү болгон жана тектеш тилдер үчүн орток лексиканы айтабыз. Демек, кыргыздын төл лексикасы деп аталган сөздөр жалпы түрк тилдери үчүн да орток болуп эсептелет, бирок орток лексикалар тыбыштык жагынан, айтылышы боюнча бирдей боло бербейт. Мисалы: айран-хайран; боо-бо; мейиз-мэйиз; аба-хаба; күн-шүн; жоон-йогун; төрт-дөрт ж.б.

Төл сөздөрдүн лексикасы тилибиздеги пайда болуш тегине карата ич ара төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

- 1) Түрк жана монгол тилдерине орток лексика;
- 2) Жалпы түрк тилдерине орток л

Эң байыркы лексика болуп түрк жана монгол тилдерине орток сөздөр эсептелет. Түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдери-алтай уясына кирген, теги бир тилдер. Бул тилдер качандыр бир убакта, тыгыз байланышты түзүп турган мезгилде пайда болгон, азыр да алардын лексикалык курамынын өзөгүн түзүп, төл сөздөрүндө кеңири колдонулган сөздөр. Мисалы: дене бөлүктөрүнүн аттары: мүчө, сакал, бөйрөк, омуртка, сөөмөй, маңдай, чеке, ийин, таман, омуруо, кабырга, көкүрөк, көөдөн, куйка, жамбаш, арка, бет ж.б.; үй жаныбарларынын аттары: байтал, өгүз, серке, төө, бука, козу, инек, бука, буура, айгыр ж.б. тууган-туушкандыкка байланыштуу сөздөр:

ата, апа, аке, эже, жеңе, жезде, бөлө, таяке, бажа, жээн, ж.б.; курал-жарактардын аттары: бургу, калкан, калып, балта, теше, бүлөө, тегирмен, капкан, көөрүк ж.б. Бул сөздөр түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы лексикалык жалпылыкты түзүп, баба тилден мурасталып калган тилдердин лексикалык көрсөткүчү. Көбүнчө түрк-монгол тилдерине бирдей колдонулган сөздөр арбын.

2. Түрк тилдери чыгыш теги боюнча да, типологиялык белгилерине карай да өз ара тектеш тилдер болуп эсептелинет. Түрк тилдеринин тектештигин алардын фонетикалык, грамматикалык жактан болгон жакындыгы жана бардык түрк тилдерине орток лексиканын болгондугу далилдейт. Түрк тилдери алтай тил уясынын бир группасын түзүп, ага кыргыз, өзбек, казак, татар, азербайжан, шор, тува, хакас, якут, башкыр ж.б. тилдер кирет. Лексикалык жагынан түрк тилдеринин баары үчүн орток, баарында кеңири колдонулган сөздөр көп. Мисалы: таш, жер, суу, тоо, кара, улуу, кичүү, калың, катуу, жумшак, мен, сен, ал, биз, бир, эки, үч, бар, кел, отур, тур ж.б. Бул сөздөр байыркы бир түрк тилинин негизинде пайда болгон. Демек буга чейин нагыз кыргыз тили үчүн мүнөздүү сөздөр деп эсептеп келген лексикалык фондубузду, орток лексиканын негизинде пайда болгон сөздөр, б.а. кыргыз тилинин өнүгүп-өсүү процессинде анын ички мүмкүнчүлүктөрүнүн натыйжасында пайда болгон сөздөр түзүп турат.

2. Кыргыз тилине сырттан кирген сөздөр

Кыргыз эли өзүнүн өсүп-өнүгүү доорунда көптөгөн элдер менен ар түрдүү алакада болуп келген. Ошонун натыйжасында кыргыз лексикасынын курамында башка элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр келип кирген. Чындыгында, дүйнөдө башка элдердин тилдеринен сөз кабыл албаган тил кездешпейт. «Таза» тилден турган лексика өсүп-өнүгө албайт жана «өлүү» тилдердин курамына кошулат.

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык фондунда өздөштүрүлгөн сөздөр көп. Муну К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» өздөштүрүлгөн сөздөр деген белгиден байкоого болот. Мында сырттан кабыл алынган сөздөр сөздүктүн жалпы мазмунунун 22,8% түзүп турат. Бирок бул көрсөткүч сөздүктөгү эле сөздөр боюнча экенин эске тутуу керек.

Сырттан кирген сөздөр кайсы гана тилде болбосун эки түрдүү – оозеки жана жазма жол аркылуу келип кирген. Кыргыз тилинин лексикасында да жогорудагыдай жол менен келип кирген сөздөр көп. Оозеки байланыш аркылуу кирген сөздөр ошол тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташып фонетикалык өзгөрүүгө учурап колдонулган. Мисалы: арабча хайт, кыргызча айт; арабча мэктэб,

кыргызча мектеп; арабча мулла, кыргызча молдо; орусча ряд, кыргызча ирет; орусча галош, кыргызча көлөч; орусча булка, кыргызча бөлкө; орусча купеү, кыргызча көпөс; орусча хозяин, кыргызча кожоюн; тажикче савда, кыргызча соода; тажикче баһа, кыргызча баа; тажикче һунар, кыргызча өнөр; тажикче шаһр, кыргызча шаар; ж.б. Натыйжада оозеки келип кирген сөздөр төл сөздөрдөн айырмаланбай калган, алардын анын кайсы тилден келип киргенин этимологиялык сөздүктөрдөн гана аныктоого мүмкүн болчудай деңгээлге жетип калышкан. Ал эми жазма тил аркылуу келип кирген сөздөр тыбыштык жактан анчалык көп өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы: спутник, космос, бизнес, офис, маркетинг, грипп, микроб, касса, масса, коллектив, факультет, декан, группа ж.б.

Кыргыз тилинин лексикалык курамында оозеки жана жазма тил аркылуу келип кирген сөздөрдүн арбын экенин жогоруда белгиледик. Алар кыргыз тилине ар кандай жолдор менен, ар түрдүү учурда келип кирген. Мындай сөздөр, материалдык негизи боюнча бир тектүү эмес, себеби алар ар башка тилдерден болуп саналган. Ошондуктан сырттан келип кирген сөздөрдү төмөндөгүдөй топторго бөлүп кароого болот:

- 1) Монгол тилинен кирген сөздөр
- 2) Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр
- 3) Араб тилинен кирген сөздөр
- 4) Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр

1. Монгол тилинен кирген сөздөр.

Түрк тилдери монгол тили менен өтө окшош болгондуктан буларды бириктирип турган орток сөздөр көп. Ошол себептүү түрк тили менен монгол тилдерине жалпы таандык болуп жүргөн сөздөрдүн чегин ажыратууга мүмкүн эмес. Түрк – монгол урууларынын эң байыркы доордо башталган түрдүү байланыш-катыштары лексикалык кабыл алууларды болтурбай койбогон.

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо - кыргыз тил илиминде али чечиле элек талаш маселе. Божомолдорго караганда кыргыздардын Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген ойлор бар. Ошондой эле XII-XIII кылымдагы монголдордун басып алган убагындагы Ортоазиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип кеткен монгол уруулары аркылуу кирген болуу керек деген түшөмөлдөр да кездешет. Ал эми И.А.Батманов кыргыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде келип кирген деп көрсөтөт:

1) Кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде;

2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде;

3) Кыргыздардын ойроттор менен жана жетисуулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде эки түрдүү жол менен:

а) кыргыздар менен монголдордун тике оозеки катнашуусунун натыйжасында;

б) башка тилдер аркылуу .

Кыргыз тилинде монгол тилинен өздөштүрүлгөн айбанаттарга, алардын жашына байланышкан: кунан, дөнөн, кунажын, айгыр, бука, жорго, бээ, байтал, буура ж.б.; түрмуш-тиричиликке мүнөздүү сөздөрдөн: босого, аяк, капкак, каалга, канжыга, таар, табак, топчу, темене, шибеге, унаа, тегирмен, олжо ж.б.; өсүмдүктөрдүн аттарынан: бүлдүркөн, чычыркана, шыраалжын, долоно, алтыгана ж.б.; коомдук-саясий түшүнүктөрдөн: аймак. арал, арашан, барымта, жарлык, жосун, кошун, черүү ж.б. сөздөрү бар.

Ошондой эле монгол тили менен байланышкан жер-суу аттарын да кездештирүүгө болот. Дөрбөлжүн, Жонбулак, Акбулуң, Конурөлөң, Акөлөң, Арашан, Сарыбулак, Булакбашат, Нарын, Каракол, Акбайтал, Аламүдүн, Конурташ, Босоготаш, Давансай, Акмойнок ж.б.

Ошентип, монгол тилинен кирген сөздөр кыргыз элинин лексикалык фондунда төл сөз катарында жашап, тилибиздин өсүшүнө салымын кошо бермекчи.

2. Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр.

Кыргыз элинин калыптанышы, кыргыз тилинин өнүгүш жолдору иран сөздөрүн өздөштүрүү процесси менен байланышкан. Кыргыз эли иран сөздөрүн Тяньшанга келгенден баштап кабыл алган. Кыргыздардын Фергана өрөөнүнө, Памирге, Гисарга өткөнүнөн баштап кыргыз лексикасына иран сөздөрү кире баштайт. Бул жерде кыргыздар иран тилинде сүйлөгөн элдердин бири болгон тажиктер менен тикеден-тике карым-катнашта болушкан.

Иран сөздөрү кыргыз тилине негизинен оозеки катнашуу аркылуу кирген жана тыбыштык жактан өзгөрүп, төл сөздөрдөн айырмаланбай калган. Иран тилинен кирген сөздөрдү колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп кароого болот:

1) Үй - тиричиликке байланыштуу нерселердин аттары: балта, бакан, канжар, дутар, парда, шейшеп, дасторкон, чынжыр, күкүрт, пиала, дандыр, казан, калбыр, маасы, манат, куржун, кыжым, килем ж.б.

2) Бакчылыкка байланыштуу сөздөр: анар, мөмө, мисте, мейиз, алча, анжир, бадам, нокот, алмурут, бадыраң, бак, тыт, шабдалы, данек, долоно ж.б.

3) Бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: дарбыз, коон, бадыраң, пияз, сабиз, шалгам, түрп, андалек ж.б.

4) Убакытка, мезгилге байланыштуу сөздөр: дүйшөмбү, шаршемби, шейшемби, бейшемби, жума, ишемби, жекшемби, чилде, бешим, куптан, намаз шам ж.б.

3. Араб тилинен кирген сөздөр.

Кыргыз эли Борбордук Тяньшанга көчүп келгенден тартып ислам дининдеги элдер менен алакада болуп, бул дин кыргыздар арасына да тарай баштайт. Кыргыз элинин ислам динин алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине себепчи болот. Араб лексикасы кыргыз тилине тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген, анткени кыргыздар арабдар менен эч убакта жакындан тике байланышта болгон эмес. Арабдар Ортоазияны басып алып, анда үстөмдүк кылып турган мезгилде кыргыздар бул территорияда жок эле. Андан сырткары кыргыз тилиндеги ар бир араб сөзү, ортоазиялык ар бир элдин тилинде кездешет.

Араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү ислам динине байланыштуу сөздөр болуп эсептелинет. Мисалы: дин, молдо, битир, садага, имам, калпа, кудайы, айт, дооран, жаназа, бата, келме, дуба, шайтан, сыйкыр, алла, азан, акырет, ажал ж.б. Диндик түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдөн тышкары турмушубузда кеңири колдонулган төмөндөгөй араб сөздөрүн кездештирүүгө болот.

1) абстракттуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: сабыр, убада, убайым, айла, амал, дүйнө, сүйүү, кайрат, кубат, маданият, тартип, тарбия, ыклас ж.б.

2) илим-билимге мүнөздүү сөздөр: сабак, сабат, дарс, илим, кат, макала, арип, адабият, китеп, сүрөт, тарых, мугалим, барак, кагаз, санжыра ж.б.

3) коомдук-саясий түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр: аскери мыйзам, өкмөт, султан, укук, мамлекет ж.б.

5) кесипти, соңиалдык абалды, туугандык катышты билдирүүчү сөздөр: аалым, зайып, өкүл, аким, касап, табып ж.б.

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр.

Кыргыз лексикасынын байышына, өнүгүшүнө орус тилинин тийгизген таасири зор. Орус тили дүйнөдөгү эң өнүккөн бай тилдердин бири. Англис, немеү тилдери сыяктуу эле дүйнөлүк

тилдердин бири болуп саналат. Совет доорунда орус тили кыргыз тилине экинчи тил катарында кызмат кылган, азыр да ошондой эле даражада милдет аткарууда. Чынында бизге орус тили көпүрөлүк кызмат кылууда, орус тилин билүү менен, дүйнөлүк илим-билимге, маданиятка жол ачылууда.

Орус лексикасынын кыргыз тилине киришин эки этапка бөлүп кароого тийишпиз.

1) Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр

2) Революциядан кийин кабыл алынган сөздөр

Революцияга чейин кабыл алынган сөздөрдүн саны анча көп эмес. Негизинен бул сөздөр речибизге оозеки түрдө өткөндүктөн, башка өздөштүрүлгөн сөздөр сыяктуу эле тыбыштык өзгөрүүгө учурап, төл сөздөрдөн айырмаланбай калган: меш-печь; ряд-ирет; судья-сот; тюрьма-түрмө; счет-чот; волость-болуш; хомут-каамыт; галош-көлөч; бытылка-бетөлкө, ж.б.

Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз элинин демократ акындары Т.Сатылгановдун, Т.Молдонун жана айрым жазгыч акындардын революциядан мурда жаралган чыгармаларында да колдонулуп келген.

М: Оройлук белги болушта,

Окуунун кени оруста. (Токтогул).

Солдаты көп Николай,

Барденке менен аткылап,

Кетирди го биздин алды. (Ы.Шайбеков).

Революциядан кийинки орус тилинен кабыл алынган сөздөр коомубуздагы пайда болуп жаткан жаңы түшүнүктөрдү туюндурууда, айрыкча илимий терминологияда кеңири колдонулууда. Мындай сөздөр негизинен жазма тил аркылуу өткөндүктөн, орус тилинде кандай айтылып, жазылса, кыргыз тилинде ошондой колдонулат

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый жактан куралышынын катмарлары кайсылар?
2. Төл сөздөр деп эмнени айтабыз?
3. Төл лексика кандай топтордон турат?
4. Түрк – монгол тилдеринен кирген сөздөргө мүнөздөмө бергиле.
5. Жалпы түрк тилдерине орток лексиканы мүнөздөп бергиле.
6. Өздөштүрүлгөн сөздөр кандай топторго бөлүнөт?

7. Монгол тилинен кирген сөздөрдү айтып бергиле.
8. Иран тилинен кирген сөздөрдү айтып бергиле.
9. Араб сөздөрүнүн кыргыз лексикасына кириш доору жана алардын тематикалык топторуна мүнөздөмө бергиле.
10. Орус тилинен кирген сөздөрдүн тематикалык топтору.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Кытай, тибет, санскрит тилдеринен кирген сөздөр.
2. «Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгү» менен таанышып чыккыла.
3. Орус тили аркылуу кирген интернационалдык сөздөрдүн кайсы тилдерге тиешелүү экенин сөздүктүн жардамы менен аныктап чыккыла.
4. Экзотикалык сөздөргө мүнөздөмө бергиле.
5. Газета, журналдардан орус тилинен кирген сөздөр канчалык деңгээлде колдонуларын аныктап чыккыла.

4-лекция

Тема: Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика

Маселелер:

1. Истори́змдер.
2. Архаи́змдер.
3. Неологизмдер.

Бир тилдеги бардык сөздөр ошол тилдин лексикасын түзөт. Ал эми сөздөрдүн составы бир калыпта турбастан ар дайым жаңыруу, эскирүү процессинде болуп турат. Тил- бул закон ченемдүү нерсе; тил - коомдук көрүнүш, коомдогу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында тилдин лексикалык байлыгы да өзгөрүүгө учурайт. Адамдардын турмуш-тиричилигинде жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикасы жаңы сөздөр менен тынымсыз толукталып отурат. Ал эми эскирген түшүнүктөргө, көрүнүштөргө, көз караштарга байланыштуу сөздөр тилдин сөздүк составынан чыгып, ордун жаңы сөздөргө бошотуп берет. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинде эскирген жана жаңы лексика бар.

Лексикалык курамдагы тигил же бул сөздүн колдонуудан чыгып калуу себептери бардык учурда бирдей эмес. Эскирген сөздөрдүн колдонуудан чыгуусу да ар түрдүү. Кээ бир сөздөр белгилүү бир мезгилге чейин активдүү колдонулуп келип, учурда речибизден таптакыр чыгып калышы мүмкүн, ал эми экинчи бирлери тилдин активдүү запасынан чыккан менен али элдин эсинде сакталып, өткөн доордун көрсөткүчү катарында кездешет.

Демек, эскирген сөздөрдүн катары бирдей эмес, ошондуктан мындай сөздөрдү колдонуу мүмкүнчүлүгүнө, мүнөзүнө карай негизинен истори́змдер, архаи́змдер деп эки топко бөлөбүз.

Ал эми тилдин лексикасында жаңы пайда болгон сөздөр неологизмдер болот.

Эми биз булардын ар бирине жекече токтолобуз.

1. Истори́змдер.

Истори́змдер деп – учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде али колдонулган сөздөрдү айтабыз.

Кыргыз тилинде элибиздин өткөндөгү тарыхый абалын, турмуш-тиричилигин, коомдук-саясий түзүлүшүн, социалдык-экономикалык мамилелерин туюндурган сөздөр кездешет. Мындай сөздөрдү азыркы учурда өткөн доорду чагылдырган көркөм адабий чыгармалардан,

элдик оозеки чыгармалардан алсак, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч», «Келкел», М. Элебаевдин «Узак жол», Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында», К. Жантөшевдин «Каныбек» жана башка роман, повесттерден жолуктурууга болот. Мисалы: Элебес-эзелден томаяк адам. (М.Э.) Арам кул, кимдин үйүндө жүрөсүң? (М.Э.) Падыша өкмөтү буларды ар кайсы болуштан милдеттүү кылып жыйнап алган. (М.Э.) Пишпек бекети аталган үтүрөйгөн гана эки жаман там турат. (К.Ж.) Бийлердин сөзү абалы жай, кол жандоо менен башталды. (К.Ж.)

Октябрь революциясына чейинки мезгилди сүрөттөгөн жазуучулардын чыгармаларында ошол доордун көрсөткүчү катарында колдонулган төмөндөгүдөй сөздөрдү жолуктурууга болот: падыша, көпөс, болуш, датка, манап, оез, губерния, волост, сарбаз, жүз башы, миң башы, кол башы, стражник, казы, басмачы, жасоол, бий ж.б.

Историзмдерди элдик оозеки чыгармалардан да кеңири кездештирүүгө болот. Кыргыз элинин өткөндөгү турмушунун энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунда ар кандай титулдар, согуштук чиндер, курал жабдыктар, кийимдер, буюмдар, мифологиялык түшүнүктөрдү билдирген сөздөр арбын.

Мисалы: «Тарткан саадак огундай,
Кай бирөөнү карасаң,
Жасайыл мылтык тобундай».

«Шилтөөгө найза жетиптир,
Көздөрүн көзөп кетиптир».

«Каяшак бергендин,
Колуна чеге кадатты».

«Көк темирден туулга,
Көмкөрө кийип алыптыр»

«Он эки жайсаң ээрчиткен,
Ойрон Жолой көрүнөт».

«Ак найза колдо койкоюп,
Накери бутта чойкоюп» ж.б.

Жогорудагы сөздөр белгилүү доорду көрсөтүүчү, мүнөздөөчү касиетке ээ, ошол себептүү ал сөздөрдү учурдагы башка сөздөр менен атап берүүгө мүмкүн эмес, алардын баалуулугу мына ошондо.

2. Архаизмдер.

Архаизмдер да эскирген сөздөрдүн бири. Бирок булар историзмдерден айырмаланып биздин күнүмдүк речибизде кадыресе жашап, кеңири колдонулат. Мында эски түшүнүктү туюнткан сөз өз маанисин башка сөзгө бошотуп берет да, мурунку маанисин жоготот. Ошентип, тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгып, элдин колдонуусуна ээ болбой калган, бирок анын ордун жаңы маанидеги сөз ээлеген лексикаларды архаизмдер дейбиз. «Архаизм» деген терминди грек тилинен которгондо «эски, байыркы» деген түшүнүктү туюндурат.

Архаизм элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы лексикадагы синоним сөздөр гана колдонулуп калат. Архаизм сөздөр аркылуу туюнтулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы колдонуудан да, кийинки колдонуудан да жок болуп кетпейт, жашай берет. Бирок алар жаңы сөздөр менен аталып, эски аттары архаизмдерге айланат. Башкача айтканда, ошол сөздөр менен аталып келген маанилер гана эскирип колдонуудан чыгып калат.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында пайда болгон совет, өзгөрүш, төңкөрүш, кеңеш, утуш кагазы, төр ага, катчы, кооператив, айыл кеңеш, уруят, зоот, от араба, заң, түп киндик, башкарма ж.б. сөздөр элдин жашоо-тиричилигинде кеңири колдонулган. Азыр жогорудагы сөздөрдүн көпчүлүгү жаңы мааниге өтүп речибизде колдонулууда.

Архаизм сөздөрдү акын-жазуучулар чыгармаларында каармандарды сүрөттөлүп жаткан мезгилге, доорго ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн тилдик каражат катарында пайдаланышат. Мисалы, коллективдештирүүгө, колхоз курулушун сүрөттөөгө арналган К. Жантөшевдин «Эки жаш», «Каныбек», Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында», «Темир», «Зайыптар», К.Баялиновдун «Көл боюнда», Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» ж.б. повесть, романдарын алсак. Т.Сыдыкбековдун «Темир» романында төмөндөгүдөй архаизмдерди учуратабыз: Э, Калыбегим, бай, жардынын жиги биротоло ажырайт деген ушул болот. Кышында Ченгел сасыкты кулакка тартып, мал-мүлкүн опуздап, өз башын түрмөгө жиберген элек. Уруят жеке эле кедейге келбегендир. Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» повестинен да төмөнкүдөй мисалдарды көрүүгө болот: «-Айланайын кеңеш өкмөтү, комунус партиясы кош айдоочу машине жибериптир». «Кээ бири батрачкомго, айыл кеңешинин төрөгалыгына, катчылыгына көтөрүлүшкөн».

Ошентип, архаизмдер эскирип, мурунку туюнткан маанисин жоготкон, бирок жаңы мааниге өтүп колдонулган сөздөрдү түшүндүрөт. Историзм менен архаизмдин ортосунда өз ара төмөндөгүдөй айырмачылыктар кездешет:

1) Историзмдер азыркы коомдук турмушта колдонулбаган түшүнүктү, архаизмдер болсо бүгүнкү күндө жашап, колдонулуп жүргөн түшүнүктү билдирет.

2) Историзмдер тилдин лексикалык деңгээлинде гана учурайт, архаизмдер болсо лексикалык, фонетикалык, грамматикалык деңгээлдерде кездеше берет.

3) Историзмдердин учурда колдонулуп жаткан тилде синонимдери болбойт, ал эми архаизмдерде азыркы тилде ордун алмаштырып колдонууга мүмкүн болгон синонимдери же варианттары кездешет.

4) Историзмдер ошол эскирген маанисинде кала берет да активдүү лексика болуп кайра речибизде колдонулбайт. Архаизмдердин мааниси жаңырып, активдүү лексиконго айланып, тилибизге келе берет.

5) Историзмдердин пайда болушунда өзгөчөлөнгөн лингвистикалык факторлор басымдуурак болсо, архаизмдерде интралингвистикалык факторлор басымдуу. (Сөз варианттарынын, синонимдердин таасири менен архаизм сөздөрдүн сүрүлүп калышы).

Тилдеги сөздөрдүн архаизмге айланышы бирдей деңгээлде болбойт. Кээ бир сөздөр таптакыр колдонуудан чыгып калса, кай бирлеринин мааниси гана эскирип, ал сөз жаңы мааниге өтүп, өз жашоосун уланта берет, үчүнчүлөрү болсо тыбыштык өзгөрүүгө учурайт. Мына ушуларга карай кыргыз тилиндеги архаизмдер семантикалык, лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык болуп бөлүнүшөт.

Семантикалык архаизмдерде тилден бүтүндөй сөз чыкпастан анын айрым маанилери гана жаңы мааниге өтүп кетет. Бүгүнкү күндө совет деген сөз -кеңеш; домок-чыр-чатак, жаңжал; мунай- күйүүчү май (нефть); шакирт- окуучу; эсеп-отчет; от араба-машина ж.б. маанилерге өтүп колдонулууда.

Лексикалык архаизмдер деп азыркы учурда өз алдынча колдонулбастан, кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана учураган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: дилде, динар, жамбы, чом, жез билек, сака, керик, кыр көрсөтүү, утуш кагазы ж.б.

Фонетикалык архаизмдер деп учурда жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен сырткы формасы боюнча өзгөрүүгө учураган

сөздөрдү айтабыз. Мисалы: кемесиясы – комиссиясы, кемитети – комитети, кезит – гезит, меш – печь ж.б.

Морфологиялык архаизмдер деп азыр колдонулуп жаткан сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөлөр менен гана айырмаланган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: ийикте – ийикке сал, көпүрүк – көпүрөө, сүттүк – сүт тикен, шыруу – шырыма ж.б.

3. Неологизмдер.

Историзм, архаизмдерден айырмаланып тилибизде жаңы пайда болуп колдонулган сөздөр көп кездешет. Коомдогу өзгөрүүлөр, коммуникативдик байланыш, илим – техникадагы жаңылануу тилибиздин лексикалык фондунун толукталуусуна алып келет. Лексикалык курамдын жаңылануусу – бул закон ченемдүү көрүнүш. Эски өз ордун жаңыга бошотуп берет, жаңы болсо белгилүү бир мезгилге чейин гана жаңы бойдон жашайт.

Ошентип, коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштары, жаңы нерселер, түшүнүктөр менен бирге пайда болгон тилдин активдүү лексикалык составына өтө элек сөздөр, сөз айкаштары же сөздүн жаңы маанилери **неологизмдер** деп аталат. Эл массасына кеңири тарап, алардын речинде көп колдонулганга чейин жаңы сөздөр пассивдүү сөз каражаттары гана боло алат. Жаңы сөздөрдүн же жаңы маанилердин пайда болушу коомдук турмуштагы өсүү-өнүгүү менен тыгыз байланыштуу. Алар күндөлүк байланыш-катышта, басма сөздөрдө кеңири колдонулуп, мааниси эл массасына түшүнүктүү боло баштаганда гана активдүү сөз каражаттарына айланып, неологизм болуудан калат. «Неологизм» деген терминдин өзүн чечмелегенде «жаңы сөз» деген маанини түшүндүрөт.

Кыргыз лексикасынын курамы совет бийлиги орногондон тартып азыркы учурга чейинки этаптардын ичинде көптөгөн жаңы сөздөр менен толукталган.

1918-1926-жылдарда: революция, кызылдар, актар, кеңеш, большевик, меньшевик, партия, союз кошчу, басма сөз, кулак, батрак, томож, ревком, командир, өзгөрүш ж.б.

1930-жылдарда: колхоз, трактор, бороз, эмгек күн, артел, орто дыйкан, комсомол, комиссия, басмачы ж.б.

1940-жылдарда: фашист, катюша, партизан, тыл, дзот, бомба, танкист, чалгынчы, чыккынчы, автомат, танк, окоп, самолет, кара кагаз, дезертир, жеңиш ж.б.

1960-70-жылдарда: коммунизм, мелдеш, космос, спутник, космонавт, космодром, «Восток» ж.б.

1980-2000-жылдарда коомдук турмушубуздагы процесстер кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүнө да таасир этти. Айрыкча Кыргыз республикасынын өз алдынчалыкка ээ болушу жана жаңы коомдук түзүлүшкө багыт алышы кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөрдүн пайда болушуна шарт түздү. Ошонун натыйжасында кыргыз тилинин лексиконуна төмөндөгүдөй сөздөр келип кирди: спонсор, далдал, бармен, бартер, коммерсант, бажыкана, брокер, демөөрчү, дивидент, менеджмент, маркетинг, офис, инвестиция, ишкер, ишкердик, лицензия, улуттук гвардия, купон, мүлк фонду, маркетинг ж.б.

Андан сырткары кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу, тилибиздин өнүгүшүнө, анын бардык жерде пайдаланышына мүмкүнчүлүк ачты. Мурунку орус тилинде аталып жүргөн сөздөрдү которуунун негизинде дагы жаңы сөздөр пайда болду: ыкма (метод), дарыкана (аптека), ашкана (столовая), пайыз (процент), атуул, жаран (гражданин), сапар (визит), ардагер (ветеран), жүгүртмө (расписание), азем (церемония), эмкана (поликлиника), эмдөө (прививка), буйрутма (заказ), мүдүр (директор), дарскана (аудитория) ж.б.

Тилибизге жаңы кирген сөздөр активдүү сөздүк курамга киргенден кийин, тилдин учурдагы лексикасына айланып калат.

Неологизм сөздөр эки түрдүү жол менен пайда болот.

а) Төл сөздүн эсебинен: борбор, мунай, мүдүр, изилдөөчү, өнөр жай, темир жол, уюм, котормо ж.б

б) Башка тилдерден даяр сөздөрдү кабыл алуу жолу менен: спутник, космодром, телевизор, пансионат, лавсан, театр, офис, менеджмент, печат, совет, валюта, акция, рейтинг, коммерция, колледж, модернизация, рейтинг, референдум, спонсор ж.б.

Текшерүү үчүн суроолор

1. Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика кандай топтордон турат?
2. Историзмдер, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.
3. Архаизмдер, алардын түрлөрү.
4. Эскирген сөздөр көркөм адабий чыгармаларда кандай максатка колдонулат?
5. Неологизмдер деп эмнени айтабыз?
6. Неологизмдердин пайда болуу булактары кайсылар?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Архаизмдердин менен историзмдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары.

2. Семантикалык, морфологиялык, синтаксистик неологизмдер.

3. Учурдагы кебибизге жаңыдан кирип, колдонулуп жаткан сөздөрдү изилдөө.

5 – лекция

Тема: Кыргыз лексикасынын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү

Маселелер:

1. Диалектизмдер.
2. Профессионализмдер.
3. Терминдер.
4. Жаргондук – арготикалык сөздөр.

Кыргыз тилинин лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө карай 2 чоң топко:

1) Бүткүл улуттук жамаатка бирдей түшүнүктүү болгон жалпы элдик лексикага;

2) Белгилүү аймакта жашаган же белгилүү кесип боюнча байланышкан адамдардын жамааты үчүн гана мүнөздүү болуп, колдонулуш чөйрөсү чектелген жалпы элдик эмес лексикага бөлүнөт.

Кыргыз тилинин сөздүк курамынын эң негизги бөлүгүн бардыкка кеңири түшүнүктүү жана кеңири колдонулган жалпы элдик лексика түзөт. Ал бүткүл улуттук жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн зарыл болгон турмуштук маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдүн бардыгын өз ичине камтыйт.

Колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөр кандайдыр бир территориялык же социалдык жактан бириккен белгилүү адамдардын тобуна таандык болот. Мындай сөздөргө:

- 1) Диалектизмдер,
- 2) Профессионализмдер,
- 3) Терминдер,
- 4) Жаргондук – арготикалык сөздөр кирет.

1.Диалектизмдер. Жалпы улуттук кыргыз тили өзүнүн азыркы өнүгүш этабында эки түрдүү формада: жогорку адабий тил формасында жана жергиликтүү диалект, говорлор сыяктуу төмөнкү формасында жашап жатат.

Улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналган диалектилик лексика, негизинен оозеки речте колдонулат. Диалектизмдер көркөм чыгармаларда адабий каармандардын речиндеги өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү, же жергиликтүү калктын турмуш-тиричилигине, салтына мүнөздүү белгилерди чагылдыруу максатында колдонулат.

Демек, диалектизм деп жалпы улуттук тилдин курамындагы жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн көркөм чыгармаларды атайын стилистикалык максат менен колдонулган тилдик каражат аталат.

Диалектилик сөздөр 5 топко бөлүнөт:

- 1) **лексикалык диалектизмдер,**
- 2) **семантикалык диалектизмдер,**
- 3) **этнографиялык диалектизмдер,**
- 4) **фонетикалык диалектизмдер,**
- 5) **морфологиялык диалектизмдер.**

Лексикалык диалектизмдер деп жергиликтүү диалектилерге, говорлорго тиешелүү лексиканын көркөм чыгармада колдонулушу аталат. Алар адабий тилдеги айрым сөздөр менен синонимдеш болуп калышы да мүмкүн.

Мисалы: асел (эсэл) – адабий тилде бал; тыбыт – адабий тилде чөбөгө; текстат – адабий тилде кайыш кур; калит (кэлит) – адабий тилде ачыкч; чертмек – адабий тилде комуз; илеп – адабий тилде эрин; үка – адабий тилде ини; астана – адабий тилде босого; барик – адабий тилде жалбырак ж.б.

Этнографиялык (гр. «Etzos»-«эл» + «grapho»-«жазамын») диалектизмдер жергиликтүү элдин турмуш-шарттарына, чарбачылыгына, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүнө, үрп-адатына гана тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атаган сөздөр кирет. Мындай диалектизмдердин адабий тилде абсолюттук синоними болбойт, алар көбүнчө адабий чыгармаларда көп колдонулат. Мисалы: Той кызматындагы экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис абдесте көтөрүп кирип кетишти. Анын ийининде байтешеси бар эле. Алымкулдун үстүндөгү сүзүлүп калган боз жегдесинин ийиндери айрылып, кызыл-ала болуп кандын тагы көрүндү. Анда бир топ киши лер менен кошо мандикер кылып жүргөн окшойт. (М.А. «Жашагым келет»). Төрүбүздө шыпка жете, катар жыйылган үч мээрап жүк үйүбүздүн көркү (К.Бобулов «Түштүк кызы») Пешайбандын кыбыла жаккы бурчундагы чарпаяда бостек төшөп орун салды. (Ш.А. «Өкүм») ж.б.

Семантикалык диалектизмдер – тыбыштык формасы боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр. Мисалы: түштүк диалектиде «торпок»-адабий тилдеги «музоо»; «көрпө» деген сөз-«жууркан», «төшөк»; «челек» деген сөз «чака» деген маанисин туюндурат.

Адабий чыгармаларда көбүрөөк кездешүүчү **фонетикалык** жана **морфологиялык диалектизмдерге** төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот: баки – адабий тилде маки, тобулгу – адабий тилде табылгы, оопаз – адабий тилде ноопаз, чабиякей – адабий тилде чабалекей, жаңак – адабий тилде жангак, буун – адабий тилде муун, кечит – адабий тилде кечүү, жатыры – адабий тилде жатат, жүрү – адабий тилде жүрөт, мелже – адабий тилде мээле, келиң – адабий тилде келиңиз ж.б.

Жогоруда келтирилген диалектизмдер адабий тилдеги сөздөрдөн мааниси боюнча эмес тыбыштык түрү же грамматикалык формасы боюнча гана айырмаланат. Ошондуктан мындай сөздөр фонетикалык же морфологиялык диалектизмдер деп аталат.

2. Профессионализмдер. Кыргыз тилинин сөздүк курамында башка тилдегидей эле, жалпы элге кеңири түшүнүктүү эмес, кесиби боюнча байланышкан адамдардын кебинде гана кеңири колдонулган жана ошолор үчүн түшүнүктүү болгон сөздөр кездешет. Мына ушул кесип менен байланыштуу көздөр кесиптик сөздөр же профессионализмдер (лат. «professio» – «кесип») деп аталат.

Кыргыздар байыркы мезгилдерден бери эле мал чарбачылыгы, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, аңчылык, кийинчирээк бакчылык, бакчачылык, пахтачылык, жибекчилик, тамекичилик сыяктуу ар түрдүү кесиптер менен күн өткөрүп келишкен. Ошон үчүн кыргыз тили ар кандай кесипке байланышкан сөздөргө бай. Мисалы: жалпы мал чарбачылыгына байланыштуу – кой, козу, токту, боорук, соолук, ирик, кочкор, козу кочкор, эчки, улак, чебич, серке, теке, уй, музоо, торпок, кунаажын, букачар, өгүз, ноопаз, бука, жылкы, бээ, ат, кулун, жабагы, кунан, байтал, бышты, асый, айгыр, аңги, төө тайлак, нар, каймал, инген, буура, чабан, жайыт, жайлоо, кыштоо, отор, төл башы, кашар, сакманчы, ж.б.; пахтачылыкка байланыштуу-шүдүгөр- чигит эгүү үчүн айдалып даярдалган жер; чигит-пахтанын уругу; чигит суу (чигит эгилгенден кийинки жиберилүүчү суу); агет (чигитке суу кетүүчү арыкча); жагана (пахтанын суюлтулушу) ж.б.; килемчиликке байланыштуу – эриш, аркак, түр, токмок, чалыш, кыркуу, чебер көрүү, араби килем, төө килем, калы килем, тайлак килем, кытай көчөт, ашкана көчөт, жийдегүл ж.б.; аңчылыкка, мүнүшкөрлүккө байланыштуу – тузак, капкан, салбуурун, чуурутма, туур, тогомо, тосот, упчун, колбоор, муз мурут, карачык, бака баш, иленин чөлү, бөксөнүн чөлү, ак күп, бозум түлөк, ым түлөк, кум түлөк, ыл түлөк, таш түлөк, барчын ж.б.

3. Терминдер. Профессионалдык лексика, белгилүү кесипке байланыштуулугу жагынан терминдерге жакын. Ошондуктан

профессионалдык сөздөр менен терминдерди бириктирип атайын лексика деп да аташат.

Термин (латын сөзү «termizys» – «чек», «чек ара») деп илимдин, техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын ж.б. тармактарга тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так атоо үчүн колдонулган сөз же сөз айкашы аталат. Алар кесип сөздөрүнөн төмөнкү белгилери менен айырмаланат:

1) Терминдерде көп маанилүүлүктүн, өтмө маанилүүлүктүн, экспрессивдүүлүктүн жоктугу, тактап айтканда, бир илимдин же техниканын тармагындагы бир термин бир гана түшүнүктү туюндуруп, бир гана маанилүү болушу керек;

2) Терминдер тигил же бул түшүнүктү так атоо үчүн тилдик закон ченемдерге, эрежелерге ылайыкталып, лексикалык моделдердин үлгүсүндө атайын иштелип чыгат жана мамлекеттик же илимий мекемелер тарабынан официалдуу түрдө кабыл алынат.

Ар бир илимдин, техниканын, искусствонун ж.б. тармактардагы терминдердин жыйындысын терминология изилдейт. Ар кайсы тармактарга тиешелүү болгон терминдерге мисал келтирсек:

а) коомдук илимдер боюнча-материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, капитализм, социализм, коммунизм, базис, экономика, диктатура, пролетариат ж.б.

б) физика боюнча-механика, оптика, атом энергиясы, магнит талаасы, салыштырма салмак, чыңалуу, инерция, ылдамдык, кванттык электродинамика ж.б.

в) математика боюнча-синус, косинус, үч бурчтук, квадрат, теңдеме, параллелипипед, дифференциал, интеграл, плюс, минус, тамыр, көптүк, туюнтма, амал, бөлчөк, бөлүү, көбөйтүү ж.б.

г) медицина боюнча-ангина, диагноз, стрептоид, наркоз, хирург, окулист, профилактика, грипп, миокард, пинцет, анализ, терапия, лейкомия ж.б.

д) лингвистика боюнча-лексика, фонетика, фонема, сингармонизм, грамматика, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, сөз түркүмдөрү зат атооч, сын атооч, этиш, атоочтук, чакчыл, морфема, орфография, орфоэпия, синоним, ономим, антоним ж.б.

ж) адабият боюнча-поэма, проза, роман, повесть, сюжет, композиция, жанр, эпос, лирика, драма, комедия, трагедия, пролог, эпилог, жомок, ыр ж.б.

з) спорт боюнча-футбол, баскетбол, хоккей, тайм, гол, дарбаза, дарбазачы, күйөрман, шахмат, чемпион, гроссмейстер, старт, финиш ж.б.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга, ачылыштарга байланыштуу болот. Кыргыз тилинин терминологиясы Октябрь революциясынын кийинки мезгилде гана иштелип чыгып, калыптанды. 1926-жылы терминологиялык комиссия түзүлүп, ошондон бери ийгиликтүү иштеп келе жатат. Азыркы кезде кыргыз тилинде 80ден ашык терминологиялык сөздүктөр бар.

4. Жаргондук – арготикалык сөздөр. Жалпы кызыкчылыктары, иштеген иштери, коомдогу ал-абалы боюнча бириккен адамдардын социалдык айрым топторунун тар чөйрөсүндө колдонулган атайын сөздөр жаргондор деп аталат.

Жаргондор көбүнчө жалпы элдик тилде белгилүү сөздөрдү маанилик, тыбыштык, же морфологиялык жактан атайылап бузуп колдонуунун натыйжасында пайда болот. Жаргондор студенттердин, окуучулардын кебинде же башка бир кесиптик тар чөйрөлөрдө колдонулат. Мисалы: студенттердин кебинде «экзаменден өтпөй калуу» – «кулоо, кулап калуу, жыгылуу, жыгылып калуу»; «академиялык карыз» – «куйрук»; «орто баа» – «эл аралык баа»; «жаман баа» – «кайырмак»; «лекция» – «тихий час»; «партадагы чийиндер» – «Орхоненисей жазуулары»; «биринчи курстун студенттери» – «Эрте келген турналар» ж.б.

Жаргондор туруксуз, өзгөрмөлүү келет, башкача айтканда, бир эле түшүнүктү, нерсени, буюмду ар башка жердеги бирдей чөйрөдөгү топтор ар башкача айтышы мүмкүн.

Жаргондордун бир түрү катары көбүнчө кылмыш дүйнөсүндө колдонулган жашыруун сөздөр **арго** деп аталат. Көркөм адабий чыгармаларда айрым персонаждардын тил өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө үчүн, кылмышкерлердин, уурулардын, түрмөдөгүлөрдүн турмуш-тиричилигинин жашыруун жактарын сүрөттөө үчүн арго сөздөр колдонулат. Мисалы: «Зек»-соттолгон адам; «нара, шпонка»-камактагылар уктоочу темирден жасалган керебет; «кепе, хата»-камера; «братва, тууган»- түрмөдөгүлөр бири-бирине ушинтип кайрылышат; «баланда»-түрмөнүн тамагы; «мент»-милиция; «чөп»-нашаа; «мулька, малява»-кат; «шмон»-тintүү; «штырь»-бычак; «кент»-дос ж.б.

Жаргондордун, арготизмдердин пайда болушу профессионализмдерден айырмаланып, илимдин, өндүрүштүн, эмгек ишмердүүлүк таламдары менен коомдук жыргалчылыктын адептүүлүк идеясы менен эч кандай байланышы жок. Студенттердин, окуучулардын, жалпы эле жаштардын айрым катмарлары өздөрүнүн жаргондорун, арготизмдерин чыгарып, аларды таратуу менен окууга

болгон көңүл коштугун, улууларды урматтабагандыгын, коомдогу баалуулуктарды сыйлабагандыктарын билгизишет. Ошондуктан мындай сөздөр эч качан кубаттоого арзыбайт, аларды колдонуу тилди булгайт, адабий тилдин нормасын бузат.

Текшерүү үчүн сүрөөлөр

- 1) Жалпы элдик жана жалпы элдик эмес лексика деген эмне? Аларга кайсы сөздөр кирет?
- 2) Диалект, говор деген түшүнүктөрдү чечмелегиле?
- 3) Диалектилик сөздөрдүн канча түрү бар? Аларга мисал келтиргиле?
- 4) Кесип сөздөрү менен терминдердин окшоштугу менен айырмачылыктарын түшүндүргүлө?
- 5) Жаргон жана арга сөздөрү адабий тилдин нормасына жатабы?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

- 1) Кыргыз тилинин диалект, говорлорго бөлүнүшү. (К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевдин классификациялары).
- 2) Нагыз лексикалык диалектизмдер.
- 3) Фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдердин өз ара бөлүнүштөрү.
- 4) Эпостордо, көркөм чыгармаларда диалектизмдердин колдонулушу.
- 5) Ар кайсы кесипке байланыштуу сөздөрдүн топторун түзүү.
- 6) Терминологиялык сөздүктөр менен таанышуу жана ар бир тармак боюнча мисалдарды келтирүү.
- 7) Жазуучу Мелис Макенбаевдин кылмыш чөйрөсүн сүрөттөөгө арналган чыгармаларында жаргон-арго сөздөрүнүн колдонулушу.

6 – лекция

Тема: Кыргыз тилинин фразеологиясы

Маселелер:

1. **Фразеология жөнүндө жалпы түшүнүк.**
2. **Фразеологизмдер жана алардын мүнөздүү белгилери.**
3. **Фразеологизмдердин негизги типтери.**
4. **Фразеологиялык синонимдер, омонимдер, антонимдер.**

1. **Фразеология** – тил илиминин бир бөлүгү. Ал өз алдынча лингвистикалык тармак болуп 50-жылдары калыптанган. Биздин өлкөдө анын өнүгүшү советтик тилчи академик В.В.Виноградовдун ысмы менен байланыштуу. Ал фразеологизмдерди изилдөөнүн маселелерин аныктап, алардын түрлөрүн ажыратуу менен фразеологияга негиз салган. Фразеологиянын изилдей турган объектиси- тилдин туруктуу сөз айкаштары, башкача айтканда фразеологизмдер. «Фразеология» деген термин гректин «фразис» - «түрмөк айкалыш» жана «logos» - «сөз, илим» деген сөздөрүнөн алынган.

Фразеологизмдер – тилибиздин көркөм сөз каражаттарынын бири. Мындай сөздөргө кыргыз тили абдан бай. Тээ илгертеден эле ата-бабаларыбыз кептеринде фразеологизмдерди кеңири колдонушкан. Буга элдик оозеки чыгармалар күбө боло алат. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге биринчи жолу Ж.Шүкүров илимий жактан изилдөө жүргүзгөн. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштар жөнүндө» деген 1956-жылы Кыргыз ССР ИАсынын Тил жана адабият институтунун жыйнагында жарык көргөн макаласы фразеологизмдерге арналган кыргыз тилиндеги алгачкы эмгек болуп саналат. Андан бери көп жылдар өттү. Фразеология боюнча жалпы тил илиминде да, түркологияда да (анын ичинде кыргыз тилинде) илимий иштер иштелип, көптөгөн макалалар жарык көрдү. Фразеологизмдер ар тараптан изилдөөгө алынды. Натыйжада фразеология тилдеги өзгүнчө көркөм сөз каражаттары болгон туруктуу сөз айкаштарын изилдей турган тил илиминин өзүнчө бир бөлүмүнө айланды. Изилдей турган объектиси такталды. Бул ишке өз салымдарын кошкон Ж.Шүкүровдон кийин Ж.Осмонова, Ж.Мамытов, Ж.Мукамбаев, Б.Суранчиева, А.Назаров, Ж.Чыманов, Р.Токсоналиева, Р.Эгембердиев ж.б. окумуштуулар болду. Азыр да тилибиздин бул тармагы илимий-теориялык, практикалык, методикалык жактан иликтенүүдө. Мисал катары, 2001-жылы Ж.Осмонова, К.Коңкобаев, Ш.Жапаровдор

тарабынан кайрадан толукталып, 7980 туруктуу сөз айкашын камтыган «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн» атасак болот.

2. Тилдеги синоним, омоним, антоним, историзм, диалектизм сөздөрү сыяктуу эле фразеологизмдердин да өзүнө тиешелүү белгилери бар.

Алар:

- 1) кепте даяр материал катары колдонулушу;
- 2) компоненттүүлүгү;
- 3) маани жактан ширелип, лексикалык бир бүтүндүктө болушу;
- 4) образдуулугу;
- 5) туруктуулугу;
- 6) сүйлөмдө синтаксистик жактан бир мүчөнүн, морфологиялык жактан бир сөз түркүмүнүн милдетин аткарышы.

Ар бирине өзүнчө токтолсок:

1) **Тилде даяр материал катары колдонулушу** – фразеологизмдерге мүнөздүү болгон эң негизги белги. Алар адам сүйлөп жаткан учурда эркин сөз айкаштары сыяктуу кайрадан түзүлүп отурбастан (тамак ичүү, кызыл алма, жардам берүү, биринчи китеп ж.б.), илгертеден эле кепте тил бирдиги катары колдонулуп, тил казынасына сиңип калган.

Мисалы: кол ийрисине тартуу, мыйыгынан күлүү, сары майдай сактоо, ташка тамга баскандай, эрдин кесе тиштөө, эшек такалоо ж.б.

2) **Компоненттүүлүгү**. Фразеологизмдер эки же андан көп компоненттерден турат. Алардын сөз делбей компонент деп аталышынын себеби фразеологизмдердин тутумундагы сөздөр ар бири өзүнүн барген маанисинде колдонулбастан, жалпы биригип бир маанини бергендигине байланыштуу, б.а. бүтүндүн бир бөлүгүн түзүп туруучу элемент компонент деп аталат.

Төмөнкү фразеологизмдер: колу жука, жайыл дасторкон, оозу ачык, ак тандай, алдына түшүү (2 компоненттен); ала жипти аттабаган, жумурткадан кыр чыгаруу, куурай башын сындырбоо, жалпак тилге салуу, капталынан күн көрүнүү - 3 компоненттен; жүргөн жерине чөп чыкпаган, бешиктен бели чыга элек, кара жанды карч уруу, салкын көз менен кароо – 4 компоненттен; ал эми бармак басты, көз кысты кылуу; мүйүз тилейм деп кулагынан ажыроо; мурдунан эшек курту түшө элек; таман акы, маңдай тери кайтуу; эки бакыр, бир тукур болуп – 5 компоненттен турат, ары карап ыйлап, бери карап күлүү; отуну менен кирип, күлү менен чыгуу; оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан;

оң кулагың менен да, сол кулагың менен да ук; ооз ачып өпкөн, көз ачып көргөн ж.б. фразеологизмдер 6-8 компоненттен турат.

3) Маани жактан ширелишип бар бүтүндүктө болушу.

Жогоруда айтылгандай фразеологизмдердин компоненттери өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым жартылай алысталып, маани жактан өз ара ширелишип, фразеологиялык бир мааниге биригишет. Мисалы: жылдызы жарык – сүйкүмдүү; арасынан кыл өтпөгөн – ынтымак; төбөсү көккө жетүү – кубануу; ат тезегин кургатпай – тез-тез; тарс эсинен чыгуу – унутуу ж.б. Бирок бардык эле фразеологизмдерди синоним сөз менен алмаштырууга болбойт. Кээ бир учурда алардын маанисин бир нече сөздөр же сүйлөмдөр менен түшүндүрүүгө туура келет. Мисалы: карышкырга кой кайтартуу; кашыктап жыйып, чөмүчтөп чачуу; сакасы алчы конуу; тилинен бал тамуу; түндүктөн түшкөн ууру ж.б.

4) Образдуулугу. Фразеологизмдер жөнөкөй сөздөн затты же анын белгилерин атоодо, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалы ж.б.у.с. нерселерди элестүү туюндуруусу менен айырмаланат. Маселен, эч кимге кара санабаган, жамандык ишке барбаган, бирөөнүн бир нерсесине көз артпаган, жоош, момун адамдардын асыл сапаттарын; адилеттикти, бардыгына тең караган калыстыкты таамай жана таасирдүү туюндуруш үчүн ала жипти аттабаган, кой оозунан чөп албаган, кара кылды как жарган сыяктуу; эпчилдикти, кылдаттыкты, айлakerликти камырдан кыл сууругандай; кара суудан каймак алуу; биттин ичегисине кан куйган деген сыяктуу; көрө албастык, ичи тарлык, өзүмчүлдүк, кыйкымчылдык сыяктуу жаман адаттар ичине кара таруу айланбоо; өз көмөчүнө күл тартуу; жумурткадан кыр чыгаруу; кылдан кыйкым табуу; кылдан кыя бастырбоо сыяктуу фразеологизмдер менен туюндурсак, же «Берекелүү күз» дегенди «Ак төөнүн карды жарылган күз» деп, же болбосо «Жакшылап издеп, сөзсүз таап кел» дегенди «Сары изине чөп салып, жерден чукуп болсо да таап кел» деп кеибизде фразеологиялык сөздөрдү ыктуу колдонсок, айтайын деген оюбуз ары таасирдүү, ары көркөм, ары образдуу да болот. Образдуулук дайым эле ачык боло бербейт, бирок аздыр-көптүр болсо да байкалат. Мына ушул образдуулук белгиси фразеологизмдерди тилибизде көркөм сөз каражат катары колдонулушун шарттайт.

5) Туруктуулугу. Фразеологизмдердин дээрлик көпчүлүгүнүн составындагы компоненттери бири-биринен ажырабай туруктуу келишет. Компоненттердин бирөөнү эле алып салсак, же ордун которуштурсак, фразеологизмдин мааниси чыкпай калат. Бирок бардык эле фразеологизмдерди түзүүгө катышкан сөздөрдүн орун

тартиби такыр ажырагыс деп айтуу туура эмес. Бул белги айрым учурда бузулат. Сөздөрдүн кошулуп же кемитилип айтылышы, орун тартиби сакталбаган учурлары да кездешет. Бул негизинен ыр түзүлүшүндө муун өлчөмүн, уйкаштыкты бузбоо үчүн жана көркөм чыгармаларда стилистикалык максатка ылайык колдонулат.

Мисалы:

1. «Айтканда тилим албасаң,
Бармагыңды бир жерде
Кесе тиштеп калаарсың». («Жаныш-Байыш»)
2. «Канаттууга кактырбай,
Калкын жоодон сактаптыр.
Калың кыргыз коопсуз,
Жергесин душман баспаптыр.
Түмшүктүүгө чокутпай,
Туурун жоодон сактаптыр».

(«*Карач-Көкүл*» баяны)

3. Ушундай болот деп үч уктаса Танабайдын түшүнө кирди бекен. (Ч.А.)

6) **Сүйлөмдө синтаксистик жактан бир гана мүчө, морфологиялык жактан бир сөз түркүмү болушу**. Фразеологизмдин составындагы ар бир компонент өз алдынча сөз катары колдонулбагандыктан алардын жалпы суммасы бир маанини билдиргендиктен, ар бир компонент өз алдынча сүйлөм мүчөсү, сөз түркүмү да боло албастыгы келип чыгат. Мисалы:

1. Кара жаак, жез тандай
Баары келсин тоюма. («Манас»)
2. Үчөөбүз жыйып келген нанды бир үйлүү киши чай менен ичип өзөк жалгадык. (М.Э.)
3. Кара кылды как жарган
Кан Бакай сөзүн баштады. («Манас»)
4. Ачык оозго сөз айтпа,
Сырты коозго көз артпа. («Манас»)
5. Ташчайнар менен Акбара башы ооган тарапка бет алышып,
кулак уккус, көз көргүс жакка жортуп баратышты. (Ч.А.)

Мисалга алынган фразеологизмдер бир гана суроого жооп берип 1-сүйлөмдө сүйлөм мүчөсү боюнча ээ; сөз түркүмү боюнча заттанган сын атооч; 2-сүйлөмдө баяндооч жана этиш; 3-сүйлөмдө аныктооч жана сын атооч; 4-сүйлөмдө толуктооч жана заттанган сын атооч; 5-

сүйлөмдө бышыктооч жана тактооч; аныктооч жана сын атоочтордун милдетин аткарышты.

Фразеологизмдердин жогорку аталган белгилеринин негизинде аныктама чыгарабыз. Демек, тилдеги эки же андан көп компоненттен туруп, пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, образдуулук касиетке ээ болуп, сүйлөмдө сүйлөм мүчөсүнүн жана сөз түркүмүнүн биринин гана кызматын аткарган **туруктуу сөз айкашы фразеологизм** деп аталат.

3. Фразеологизмдердин негизги типтери.

Фразеологизмдердин структуралык жана семантикалык жактан болгон бирдиктүүлүгүн эсепке алып, швейцариялык атактуу лингвист Шарль Балли эркин сөз айкаштарынан айырмаланган негизги өзгөчөлүктөрүн аныктап, алардын классификациясы жөнүндө илимий чөйрөгө оригиналдуу оюн айткан. Бул окумуштуунун идеясын кийин орус окумуштуусу В.В.Виноградов өнүктүрүп, фразеологизмдерди классификациялоонун азыркыга чейин колдонулуп келе жаткан төмөнкүдөй үч тиби аныталып, сунуш кылынган:

1) фразеологиялык ширешме;

2) фразеологиялык бирдик;

3) фразеологиялык айкаш.

Фразеологиялык ширешме. Составындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине эч кандай байланышы жок, алардан өзгөчө жана ушул туруктуу сөз айкашын камтыган бирдиктүү мааниге ээ болуп колдонулуучу фразеологизмдер **фразеологиялык ширешме** деп аталат. Составдык бөлүктөрү структуралык жактан да семантикалык жактан да өз ара ширелишип, бир бүтүнгө биригип кеткен ар бир түгөйүнүн баштапкы мааниси өз алдынчалыгын жоготот да, мында ушул сөз айкашы аркылуу туюнтулган жалпы жана бирдиктүү маани гана үстөмдүккө ээ болот. Мисалы: ат үстүнөн деген фразеологиялык ширешме «үстүртөн», «жеңил-желпи», төбө чачы тик туруу – «коркуу», иттин кара капталынан – «арбын», «мол», ак төөнүн карды жарылган – «береке жайнаган», «бышыкчылык кененчилик», колтугуна суу бүркүү – «бирөөгө каршы шилтеп, тукуруп коюу», «көкүтүү», бөйрөктөн шыйрак чыгаруу - «жок нерселерди айтып таба берүү», «кыйкым таап айыптагысы келүү», итке минип калуу – «томаяк болуп калуу», «аябай жакырлануу»- сыяктуу фразеологизмдерде жалпы фразеологиялык маани менен составындагы компоненттердин маанилеринин ортосундагы байланыш байкалбайт.

Фразеологиялык бирдик. Фразеологизмдин жалпы мааниси аздыр-көптүр болсо да компоненттеринин маанилери менен байланышы бар сыякталып сезилген фразеологизмдер фразеологиялык бирдик деп аталат. Буга мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот : эки тамчы суудай -«окшош», кулак мурун кескендей – «жымжырт», күлүн көккө сапыруу – «талкалоо», оозун араандай ачуу – «таңдануу», ыргыткан ташы өйдө кулоо – «иши оңолуу», күйбөгөн жери күл болуу – «ызалануу», күлгө оонаган күчүктөй – «карала-торала, ыпылас», күндүн мурду чыкканда – «эртең менен эрте», эки күндүн биринде, ат тезегин кургатпай– «бат-бат» ж.б.

Фразеологиялык ширешмеден фразеологиялык бирдик төмөнкүдөй белгилери боюнча өзгөчөлөнөт:

1) Фразеологиялык ширешмеде азыркы кезде жалпы маани менен компоненттердин маанилеринин ортосунда эч байланыш жок болсо, фразеологиялык бирдиктин жалпы маанисин курамындагы сөздөрдүн маанилерине карай түшүнүүгө болот.

2) Фразеологиялык бирдикте фразеологиялык ширешмеге караганда курамындагы сөздөрдүн ортосундагы байланыш бошоңураак. Ошол себептен булардын арасына анча-мынча сөз кошууга жана компоненттеринин бир-экисин башка сөздөр менен алмаштырууга мүмкүн.

Мисалы:

куркулдайдын уясын тааптыр – үкүнүн уясын тааптыр;
ыргыткан ташы өйдө кулоо – ыргыткан ташы өргө кулоо;
төбөсү көккө жетүү – төбөсү асманга жетүү – төбөсү айга жетүү;
таяк жөө – токмок жөө;
үч уктаса түшкө кирбеген – үч уктаса түштө жок ж.б.

Фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдиктин ортосунда жогоруда көрсөтүлгөн айырмачылыктар менен бирге жалпылыктар да арбын. Ошондуктан фразеологизмдердин бул эки тибин ажыратууда көп учурларда кыйынчылыктар кезиге тургандыгын бир катар окумуштуу тилчилер белгилешет. Ошол себептен фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдикти **идиома** деген термин менен да белгилешет.

Фразеологиялык айкаш. Жалпы мааниси курамындагы сөздөрдүн эркин жана фразеологиялык жактан көз каранды маанилеринен турган туруктуу сөз айкашы фразеологиялык айкаш деп аталат. Мисалы: кол көтөр, чара көр, тил ал, тилге кир, тилге кел, баш көтөр, көз сал, көз чаптыр, көз жазгыр, көздөн кайым бол, көз

байланганда, кымча бел, кумурска бел, сары майдай сактоо, көкөйүнө көк талкандай тийүү, атагы таш жаруу, үшкүрүгү таш жаруу, ийиктей имерилүү, сүттөн ак ж.б.

Мындай түрмөктөр компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыш жагынан эркин сөз айкашынан айырмаланбайт, башкача айтканда аларды сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга боло тургандай сыяктанат. Бирок бул байланыш туруктуу, дайыма кайталанып турат жана тилде мурдатан эле даяр болот. Мисалы, чара көр, чарасын көрдү деген сөз тизмегиндеги көр, көрдү дегенди баяндооч, чара, чарасын дегенди толуктооч деп ажыратууга болбойт. Бул эки компонент тизмектешип туруп бир маани берип жатат. Мындан башка, фразеологиялык айкалышта компоненттеринин бирөө белгилүү гана сөздөр менен айкалышып, эркин эмес, фразеологиялык көз каранды мааниде колдонулат. Жогоруда келтирилген мисалдардан, көздөн кайым бол, көз жазгыр, көз кайкыган деген сөз тизмектерин алып көрсөк, андагы кайым бол, жазгыр, кайкыган деген сөздөр, сөзсүз көз деген таяныч сөз менен гана айкаша тургандыгы ачык сезилип турат.

4.Фразеологиялык синонимдер, омонимдер, антонимдер.

Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болушунун бир булагы катары фразеологиялык синонимдер жөнүндө мурунку лекцияларда сөз кылып, төмөндөгүдөй мисалдарды келтирген элек: бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып-жумганча - бир заматта - алеки заматта – каш-кабактын ортосунда – айта-буйта дегиче; сүйүнүү - кубануу- маңдайы жарылуу- кубанычы койнуна батпоо - жүрөгү жарылуу - төбөсү көккө жетүү - чечекейи чеч болуу; өкүнүү - бармагын тиштөө - оозун кармануу; калп-жалган - беш өрдөгүн учуруу; кылдан кыйкым табуу - жумурткадан кыр чыгаруу; күлүн көккө сапыруу - ташын талкан кылуу - тополоңун тоз кылуу; эгиз козудай – союп каптап койгондой; ашкан чебер - колунан көөрү төгүлгөн ; таң кулан өөк атканда - таң супа садык чалганда – таң кылайганда ж.б. Кыргыз тилинде фразеологизмдер жөнөкөй сөздөргө синоним болуп түшүү менен бирге эле, мааниси бири-бири менен жакын, бирдей маанини туюнтканы да арбын кездешет.

1980-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» баш сөзүндө Ж.Осмонова: «Фразеологизмдердин варианттары жана синонимдердин ар бири - өз алдынча фразеологизм. Ошондуктан ар бири алфавит тартибине ылайык өз - өз ордунда берилет да, мааниси түшүндүрүлүп, тийиштүү иллюстрациялык материалдар менен жабдылат. Маселен, каны катуу - тили оозуна батпоо; жети өмүрү жерге кирүү - бетинен оту чыгуу -

өлбөгөн төрт шыйрагы калуу; тил эмизүү - иттен чыгаруу, иттин кара капталынан - чач этектен; ак эткенден так этүү - ичкен ашын жерге коюу - эки көзү төрт болуу ж.б. фразеологизмдер өз ара синонимдик катышта турат.

Фразеологиялык варианттар - бир эле фразеологизмдердин ар түрдүү өзгөрүлүп айтылган түрлөрү. Алар маанилери жана синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык составы жагынан гана жарым-жартылай айырмаланат, же составындагы сөздөрдүн формасы, алган орду боюнча өзгөчөлөнөт» деп белгилейт.

Фразеологиялык варианттардын төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. **Лексикалык вариант.** Фразеологизмди түзүүчү компоненттеринин бирди - жарымынын башка сөз менен алмаштырылышы аркылуу түзүлгөн варианттары. Мисалы: куркулдайдын уясын табуу - үкүнүн уясын табуу; аарынын уюгуна тийүү - жыландын уюгуна тийүү; ажыдардын куйругун басуу - жыландын куйругун басуу; ай жамалдуу - ай жүздүү - ай чырайлуу; көзү тирүү - эти тирүү; күлүн көккө сапыруу – күлүн асманга сапыруу: жонунан кайыш алуу - жонунан кайыш тилүү; асман айга түйүлүү - асман бою түйүлүү; алчы таасын жеген - алчы таасын мүлжүгөн - алчы таасын кемирген; кекиртегин талга илүү - кекиртегин талга асуу ж.б.
2. **Фонетикалык вариант.** Фразеологизмдин курамындагы айрым сөздүн тыбыштык жактан анча-мынча айырмаланышынан түзүлгөн варианттары. Мисалы: ыргыткан ташы өргө кулоо - ыргыткан ташы өйдө кулоо; ыйманы учуу - ыманы учуу; ыйманы ысык - ыманы ысык; жети өмүрү жерге кирүү- жети омуру жерге кирүү ж.б. Фразеологизмдин фонетикалык варианттары сейрек учурайт:
3. **Квантитативдик (сандык вариант).** Фразеологизмдердин түзүүчү компоненттеринин сан жагынан өзгөртүүгө учурашынан, б.а. толук, же толук эмес колдонулганынан пайда болгон варианттары. Мисалы: Ак жолун ачылсын! – Жолун ачылсын!; жүрөгүнүн сары суусун алуу- жүрөгүнүн суусун алуу; бетке кара көө жабуу - бетке көө жабуу; төбө чачы тик туруу - чачы тик туруу; сары изине чөп салуу - изине чөп салуу; жылдызы жерге түшүү - жылдызы түшүү; эки колун мурдуна тыгуу - колун мурдуна тыгуу; кабагын карыш салуу - кабагын салуу; кара жанды карч уруу - жанды карч уруу; канаттууга кактырбай, тумшуктууга чектирбей - канаттууга кактырбай ж.б.

4. **Грамматикалык вариант.** Түзүүчү компоненттеринин грамматикалык формаларынын, же орун тартибинин өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында пайда болгон фразеологизмдердин варианттары грамматикалык вариант деп аталат. Мындай өзгөрүүлөрдөн фразеологизмдин мааниси өзгөрбөйт. Мисалы: Таш боор - боору таш; каны кызуу - кызуу кандуу; бети кара - кара бет; ачык ооз - оозу ачык; бир кишидей бар экен - бир кишиче бар экен; мурду балта кеспөө - мурдун балта кеспөө; ана - мына дегиче – андай - мындай дегиче ж.б.

Фразеологиялык варианттардын аталган түрлөрү ар түрдүүчү алмашылып келүүнүн натыйжасында тилибизде көп варианттуу фразеологизмдердин пайда болгондугун көрөбүз. Мисалы: Акесин таанытуу - акесин көзүнө көрсөтүү - атасын көзүнө көрсөтүү - жети атасын таанытуу - жети атасын көзүнө көрсөтүү - чоң атасын таанытуу - бабасын таанытуу; Ач кенедей асылуу - ач кенедей жабышуу - акидей асылуу – ач кенедей жармашуу - ач күзөндөй асылуу - чап кенедей жармашуу ж.б.

Сөз сыяктуу эле фразеологизмдер да бир маанилүү жана көп маанилүү болушат. Бир маанилүү фразеологизмдерге төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: адалдан түгү жок («колунда малы жок, жарды»); ай айланып, жыл тегеренбей («анча көп убакыт өтпөй, тез эле, аз эле убакыттын ичинде»), алты саны аман («дени таза, алдуу, күчтүү»); ат жалына казан асуу («жол жүрүп, ат үстүндө кетип бара жатып, жанына ала жүргөн азык зат менен тамактануу, өзөк жалгоо»); беш колундай билүү («жат, бардыгын толук билүү»); бешиктен бели чыга элек («бойго жете элек, эр азамат боло элек, өсүп жетиле элек, жаш»); биттин ичегисине кан куйган («өтө бышык, абдан тың»); күлү бир жерде додо болбоо («бир жерге байыр алып турбоо, турук албай ар кайсы жерде көчүп жүрө берүү») ж.б.

Фразеологизмдер да көп маанилүү сөздөр сыяктуу бир нече мааниге ээ болот, башкача айтканда, бир нече түшүнүктү туюнтат. Фразеологизмдердин ар башка маанилери сөздүктөрдө араб уйфрасы менен номерленип берилет. Мисалы:

Иштен чыгуу

- 1) Жараксыз болуу, жарабай калуу, жөндөмдүүлүгүн жоготуу;
- 2) Бузулуу, талкалануу, иштебей калуу.

Кол салуу

- 1) Бирөөгө катылуу, тийишүү, уруу;

- 2) Уруш баштоо, согуш ачуу;
- 3) Уурдоо, бүлдүрүү, бирөөнүн же көпчүлүктүн мүлкүн уруксаатсыз өзүнө алуу;
- 4) Жеш үчүн умтулуп тиш салуу.

Көз кырын салуу

- 1) Каралашуу, жардам берүү;
- 2) Бир нерсени байкоо, көз жүгүртүү, астыртан кароо.

Төрт тарабы кыбыла

- 1) Телегейи тегиз, иши ордунда, бардыгы оюндагыдай, каалагандай;

- 2) Каалаган жагына жол ачык, кайда барса өз эрки, жолу бош ж.б.

Жеке сөздөгү көп маанилүүлүк менен омонимдерди айырмалап карагандай эле, фразеологиялык омонимдерди да, көп маанилүү фразеологизмдерден ажырата билүүбүз керек. Омоним фразеологизмдердин маанилеринин ортосунда эч кандай жакындык, байланыш болбойт. Мисалдар келтирсек:

Боору катуу

- 1) Таш боор, бирөөгө жан тартпаган, ырайымсыз;
- 2) Аябай күлүү, ыкшып күлкүсүн тыя албоо;
- 3) Чоңоюу, бойго жетүү, баралына келүү, толуу.

Каны кызуу

- 1) Өзүн - өзү токтото албаган, ачуусу чукул, жеңил мүнөздүү;
- 2) Ачуусу келүү, каардануу, жини келүү, кыжырлануу.

Тили катуу

- 1) Абдан катуу суусоо, чаңкоо;
- 2) Куштардын сайроо мезгили токтоп, сайрай албай калуусу ж.б.
Тилибизде фразеологиялык омонимдер өтө эле сейрек учурайт.

Тилибизде лексикалык антонимдер сыяктуу эле карама-каршы мааниде колдонулган фразеологиялык антонимдер да бар. Мисалы: Бал тилдүү («жагымдуу сүйлөгөн, сөзмөр») - уу тилдүү - («жан кейитип жаман сүйлөгөн, ачуу тилдүү»); Башы ачык («кудалашкан, сүйлөшкөн жери жок, сөйкө салынбаган») - башы байланган («кудалашкан, сүйлөшкөн жери бар, сөйкө салынган»); Башы бышкан – башы быша элек; Башын ачуу - башын байлоо; Кабагы ачык – кабагы бүркөө; Ак жүрөк – кара жүрөк ; Көккө көтөрүү – жерге уруу ж.б.у.с. бири-бирине карама-каршы маанидеги фразеологизмдер.

Академик Х.Карасаев: «Урматтуу жаштар! Тил байлыгыбыз – эки кабаттуу. Биринчи кабаты – шайдоот болот. Аны адамдын бардыгы эле билет. Экинчи, астыңкы кабаты – кишинин баардыгына эле түшүнүктүү боло бербейт. Аны чечмелөө керек» деп белгилегендей, кыргыз тилиндеги мындай көркөм, кооз, ажайып сөздөрдү үйрөнүп, маанисин чечмелеп, аларды кайра кийинки муунга үйрөтүп окутуу зор мааниге ээ. Фразеологизмдерди терең үйрөнүү менен кыргыз элинин каада-салты, үрп-адаты, адеп-ахлагы, диний ишенимдери жөнүндө маалыматтарга ээ болобуз.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашынын айырмасы кандай?
2. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин санап бер?
3. Идиома деген эмне?
4. Фразеологизмдердин негизги типтерине мисалдарды келтир?
5. Кыргыз тилинин фразеологиясын кимдер изилдешкен?
6. Фразеологиялык варианттар деген эмне?
7. Өз кебинерде кандай фразеологиялык синонимдерди, омонимдерди, антонимдерди колдоносуңар?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Кыргыз фразеологиясынын изилдениш тарыхынан
2. Макал-лакап, татаал сөздөр, эркин сөз айкаштары менен фразеологизмдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары.
3. Фразеологизмдердин варианттарын, фразеологиялык синонимдерди, омонимдерди, антонимдерди катыштырып текст, дилбаян жазгыла.
4. Сунуш кылынган фразеологиялык минимум боюнча фразеологизмдерди тематикалык топторго ажыраткыла.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрү, Х.Карасаевдин «Накыл сөздөрү» менен таанышып, фразеологизмдердин семантикасы жана этимологиясына көңүл бургула.

9 – лекция

Тема: Кыргыз тилинин ономастикасы.

Маселелер:

7 – лекция

Тема: Кыргыз тилинин лексикографиясы.

Маселелер:

1. Лексикография тууралуу жалпы маалымат.
2. Кыргыз лексикографиясынын калыптанышы жана өнүгүшү.
3. Сөздүктөр, сөздүктөрдүн түрлөрү.

1. Лексикография (гр. «lexkos»- сөз жана «grapho» - жазам) – кең мааниде сөздөрдү чогултуу, сөздүк түзүү илими, ал эми тар мааниде сөздүктөр тобун, сөздүктөрдүн түрлөрүн билдирет.

Лексикография-сөздөрдү жөн гана чогултуу, сөздүктөрдү жаратуу эле эмес, сөздүк чогултуунун, сөз жаратуунун теориялык жоболорун да иштеп чыга турган илим.

Демек, тилдеги сөздөрдү жыйноо сөздүктөрдү түзүү ыкмаларын изилдеп үйрөтүүчү лексикологиянын бир бөлүмүн **лексикография** деп айтабыз.

Тилдеги лексикалык бирдиктерди (сөздөрдү, терминдерди, туруктуу сөз айкаштарын) жыйноонун, аларды атайын сөздүктөргө чогултуунун мааниси зор. Анткени тилдин байлыгы андагы сөздөрдүн молдугу, арбындыгы менен өлчөнөт жана улам кийинки урпактарга тилди үйрөтүү, сактоо, байытуу максаты ишке ашырылат.

Лексикография лексикологиянын бардык башка бөлүмдөрү менен өтө тыгыз байланышта болот. Себеби тилдеги кадыресе сөздөрдү гана эмес, энчилүү аттарды да (ономастика), терминдерди да (терминология), туруктуу сөз айкаштарын (фразеология) ж.б. чогултуп, аларды камтыган ар кандай сөздүктөрдү жаратуу зарылчылыктары бар. Мына ошол лексикалык бирдиктердин маанилерин толук камтып көрсөтүү гана эмес, аларды башка тилге которуп, келип чыгыш тарыхын аныктап, туура жазылышы жана туура айтылышын иштеп чыгуу милдеттери да лексикографиянын алкагына кирет.

2. Атайын сөз чогултуу, сөздүк жаратуу иштери болбогону менен биздин замандын V-IX кылымдарындагы байыркы түрк рун жазуулары деп аталган жазма эстеликтерде кыргыз лексикасы да чагылдырылганын белгилөөгө болот. Сөздүк жаратуу үчүн кыргыз сөздөрүн чогултуп, кагазга түшүрүү иши Махмуд Кашгаринин китебинен башталат. Ошентип, биздин эранын 1072-1077-жылдарында

жазылган бул улуу мураста кыргыз лексикасы алгачкы жолу чогултулуп, кагазга түшүрүлүп, сөздүк болуп жарыяланган.

Демек, кыргыз лексикографиясынын башаты – 1072-жыл деп айтууга толук укугубуз бар. Ал эми 1924-жылы Орусиянын составында Каракыргыз автоном облусу түзүлгөндө салттуу түрдө тартипке келтирилген атайын алфавит кабыл алынып, мына ошондон бери карай кыргыз тилинин сөздүк составы максаттуу түрдө чогултула башталып, жаңы кыргыз лексикографиясына чыйыр салынган. Ошентип кыргыз сөздөрүнөн өзүнчө атайын сөздүк түзүү иши 20-кылымдын биринчи жарымынан башталат.

Кыргыз тилинин сөздүгүн, т.а. «Кыргызча-орусча сөздүктү» түзүү милдетин алдыга коюп, сөздөрдү чогултуу, орус тилине которуу ишин максаттуу баштаган окумуштуу К.К. Юдахин болгон. Ал чогулткан кыргыз лексикасынын сөздөрүнөн 1940-жылы кыргызча-орусча котормо сөздүк жаралды. Бул сөздүк өз учурунда түрк тилдеринин ичинен алгачкы мыкты лексикографиялык эмгек катары бааланган.

Кыргыз лексикографиясынын калыптанышына чоң салым кошуп, анын өзүнчө бир тармагын өнүктүргөн окумуштуу-профессор Хусейин Карасаев. Ал кыргыз сөздөрүн чогултуу, иреттөө, алардын маанисин чечмелеп, тарыхын изилдөөгө бүт өмүрүн арнаган. Ал алгачкы жолу кыргыз тилинин көлөмдүү орфографиялык сөздүгүн жараткан (1966). Анын кыргыз лексикологиясына кошкон өзгөчө салымы болуп «Өздөштүрүлгөн сөздөрү» (1986) менен «Накыл сөздөрү» (1982, 1987) эсептелет. Акыркы жылдары жаралган «Камус нама» (1996) деген китеби өзгөчө баага татыйт.

Азыркы кыргыз лексикографиясынын калыптануу жана өнүгүү процессине И.А.Батманов, Б.Юнусалиев, Ж.Шүкүров, Б.Орусбаева, Ж.Мукамбаев, Д.Исаев, Э.Абдулдаев, Ш.Жапаров жана башкалардын кошкон салымдары чоң.

3. Сөздүктөр. Сөздүктөрдүн түрлөрү.

Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши **сөздүк** деп аталат. Сөздөр илимий изилдөө ишин жүргүзүү, туура жазуу үлгүлөрүн берүү, лексикалык бирдиктердин маанилерин ачып түшүндүрүү, аларды башка бир тилге которуу максатында чогултулат.

Сөздүктүн эки түрү бар:

а) Энциклопедиялык сөздүктөр;

б) Лингвистикалык сөздүктөр.

Адамзат турмушундагы жана дүйнөдөгү бардык кубулуштар, буюмдар, географиялык жана астрономиялык аталыштар, окуялар, коомдук түшүнүктөр, жаныбарлар, заттар, чыгаан адамдар жана алардын чыгармалары тууралуу сөз кылып, аларды тааныткыч милдет аткарган китеп энциклопедиялык сөздүк деп аталат.

Энүиклопедиялык сөздүк адамзат коомунун бардык тармагын же бир мамлекеттин ар тараптуу турмушун, ички-тышкы саясатын гана чагылтышы мүмкүн. Мындан тышкары адам турмушунун кайсы бир тармагын гана толук камтыган сөздүктөр да болот. Ошондуктан энциклопедиянын камтыган материалдарына, алдыга койгон максаттарына жараша түрлөрү болуп, алар көлөмүнө карата чоң энциклопедия жана кичи энциклопедия болуп бөлүнөт. Алдыга койгон максатына жараша тармактык энциклопедиялар жана аймактык энциклопедиялар болуп да ажыратылат.

Адам коомунун бардык тармагын, анын өсүп-өнүгүү этаптарын чагылдырган түшүнүктөрдү, нерселерди, окуяларды терең иликтеп баяндаган көлөмдүү сөздүк чоң энциклопедия деп аталат. Англис, орус, немец тилдеринде мындай сөздүктөр көп. Мисалы, орус тилиндеги «Большая Советская Энциклопедия» биринчи басылышы 55 томдон туруп, бүткүл адамзат тарыхына, анын өсүп-өнүгүшүнө тиешелүү түшүнүктөрдү кенен чагылдырган. Анын 2-басылышы 30 томдон турган.

Кыргыз тилиндеги биринчи чоң энциклопедия – Кыргыз Совет энциклопедиясы 1976-1980-жылдары 6 томдук болуп жарык көргөн. Анын 1-тому А.Табалдиевдин, калган 5 тому Б.Орузбаеванын редакциясы астында чыккан.

Чоң энүиклопедияга караганда көлөмү чакан, адам коомунун өнүгүшүн, илим-билимдеги жетишкендиктерин кыска-кыска макалалар менен маалымат берген энциклопедия кичи энциклопедия болуп эсептелет. Мисалы, медициналык кичи энциклопедия, философиялык кичи энциклопедия ж.б. Кыргыз тилинде география, математика, физика, химия ж.б. тармактар боюнча кичи энциклопедиялык сөздүктөр жаралган. Алар пайдаланууга ыңгайлуу чакан китеп болуп, маалыматты ылдам таап алууга жакшы шарт түзөт.

Илим-билимдин же адам турмушунун тигил же бул тармагынын бирине гана тиешелүү түшүнүктөрдү чагылдырган энциклопедиялык сөздүктөр тармактык энциклопедия деп аталат. Кыргыз тилинде мындай бир нече сөздүктөр жарык көргөн. Алсак, «Географиялык энциклопедиялык сөздүк» (Фрунзе, 1987), «Үй-тиричилигинин кыскача энциклопедиясы»(Фрунзе, 1989), «Кыргыз

жергеси» (жер-суу аттары) (Фрунзе, 1990), «Бул ким? Ал эмне?» (I том, Бишкек, 1992).

Тармактык энциклопедиялардын ичинен «Манас» энциклопедиясы (I, II том, 1995) кыргыз лексикографиясында өзгөчө орду бар эмгек болуп эсептелет. Башка бардык энциклопедиялардан айырмаланып «Манас» энциклопедиясы бир гана көркөм чыгармага арналган. Ал кыргыз элинин улуу дастаны «Манастын» бардык нускаларын, бардык манас айтуучуларды, «Манасты» чогултуп жазып алгандарды, жыйноочуларды, манас изилдөөчүлөрдү, «Манас» дастанындагы этнографиялык, географиялык объектилерди, каармандарды, «Манас» тууралуу айтылган омоктуу ой-пикирлерди, изилдөөлөрдү өзүнө камтыган оригиналдуу энциклопедиялык сөздүк. Бул дүйнөлүк тажрыйбада 1-жолу жарык көргөн китеп болуп эсептелет. Ал 3000ден ашуун сөздүк макалалардан туруп, 95 түстүү жана 300дөй ак-кара сүрөттөр менен жабдылган.

Аймактык энциклопедия – кайсы бир аймактын, мамлекеттин турмуш-шартын, жаратылышын, илим-билимин, маданиятын, тарыхын жана экономикалык өсүп-өнүгүшүн мүмкүн болушунча толук камтыйт. Кыргыз тилинде мындай сөздүктөрдүн бир тобу жарык көрдү. Мындай сөздүктөрдүн айрымдары (мисалы, «Фрунзе шаары», «Ош областы» ж.б.) эки тилде – кыргыз жана орус тилдеринде айрым-айрым китеп болуп басылып чыккан.

б) Тилдик бирдиктерди (сөздөрдү, морфемаларды, туруктуу сөз айкаштарын) чогултуп, бегилүү тартипке салып, котормо, түшүндүрмө милдетин аткарган сөздүктөрдү **лингвистикалык сөздүктөр** дейбиз. Лингвистикалык сөздүктөрдүн объектиси сөздөр, фразеологизмдер жана сөз мүчөлөрү.

Маалымат берүү маанисине жана алган багытына жараша лингвистикалык сөздүктөр үч топко бөлүнөт:

- 1) **котормо сөздүктөр**
- 2) **түшүндүрмө сөздүктөр**
- 3) **көрсөтмө сөздүктөр**

1) Котормо сөздүктөр бир тилдин материалдарын башка тилге которуу милдетин аткарат. Котормо сөздүктөр которулчу жана которуучу тилдердин санына жараша **эки тилдүү сөздүктөр**, **көп тилдүү сөздүктөр** болуп бөлүнөт. Кыргыз тилинде булардын экөө тең бар. Мисалы: К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1940, 1965), «Орусча-кыргызча сөздүгү» (1956)-эки тилдүү сөздүктөр, ал эми Ахмед Бижан Эржыласундун жетекчилиги менен жарыяланган «Түрк лежелеринин салыштырма сөздүгү» (Анкара, 1991) көп тилдүү сөздүктөр тобуна кирет.

Котормо сөздүктөрдүн өзгөчө түрү болуп сүйлөшмөлөр эсептелет. Булар көлөм жагынан өтө эле кыска болуп, көбүнчө жанга алып жүрүүгө ылайыкталып, күндөлүк турмуш-тиричилигибизде өтө активдүү колдонулган сөздөрдү, кээде диалог иретиндеги кыска-кыска сүйлөмдөрдү камтыйт. Сүйлөшмөлөр оозеки сүйлөшүү тилин бат жана сабаттуу өздөштүрүп, үйрөнүү максатын аркалайт. Кыргыз тилинде кыргызча-орусча, орусча-кыргызча, кыргызча-англисче ж.б. ондогон сүйлөшмөлөр жарык көргөн.

2) Түшүндүрмө сөздүктөр тилдеги сөздөрдүн маанилери ар тараптан чечмеленип, тиешелүү мисалдар менен жабдылып, ар бир сөзгө кеңири талдоо жүргүзүлөт.

Сөздүн тар маанисиндеги түшүндүрмө сөздүккө мисал кылып «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» (1966) көрсөтүүгө болот. Ал эми сөздүн кең маанисиндеги түшүндүрмө сөздүктөргө этимологиялык, ономастикалык, диалектологиялык, омонимдик, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык ж.б. сөздүктөр кирет.

3) Көрсөтмө сөздүктөр деп сөздөрдүн, сөз формаларынын же сөз мүчөлөрүнүн айтылышын, жазылышын алфавиттик оң же терс тартипте үлгү катары көрсөткөн сөздүктөр аталат. Буларга туура жазуунун үлгүлөрүн берген орфографиялык, адабий нормада туура айтуунун транскрипциясын берген орфоэпиялык сөздөрдү мүчөлөөнүн көрсөткүчү катары иштелген морфемалык, активдүү жана пассивдүү колдонулган сөздөрдү аныктаган жыштык жана сөздөрдү акыркы тамгаларынан алфавиттик тартипке келтирген кери сөздүктөр кирет. Мындай сөздүктөр сөздөрдүн маанисин чечмелебейт. Алар практикалык гана колдонмо сөздүктөр болуп саналат. Кыргыз тилинде кери сөздөрү түзүлө элек.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Лексикография эмнени изилдейт?
2. Кыргыз тилиндеги сөздөрдү чогултуу иштерине кимдер чыйыр салган, алардын кандай эмгектери бар?
3. Сөздүктөр деген эмне? Кандай сөздүктөрдү билесинер?
4. Сөздүктөрдүн кандай түрлөрү бар? Ар бирине мисал келтиргиле.
5. Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөрдүн айырмасы эмнеде?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Кыргыз тилиндеги сөздүктөргө кыскача аннотация жазуу.
2. Байыркы сөздүктөр жөнүндө.
3. Кыргыз лексикографтарынын (К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Б.Орузбаева ж.б.) өмүрү жана эмгектери тууралуу.

8 – лекция

Тема: Кыргыз тилинин стилистикасы.

Маселелер:

1. Илимий стиль.
2. Иш кагаздар стили.
3. Публицистикалык стиль.
4. Оозеки-сүйлөшүү стили.
5. Көркөм стиль

1. Илимий стиль өзүнүн стилдик каржаттарынын өнүккөндүгү жана татаалдыгы менен да кыргыз адабий ти-линин башка стилдеринен кескин айырмаланат.

Илимий тезис - «кандайдыр бир идеяны, лекциянын, докладдын, чыгарманын негизги бир маанисин кыскача туюнткан жобо». Ал көлөмү боюнча 2-3 беттен ашпаган, жабык түрдөгү киришүү, негизги жана жыйынтык бөлүктөрүнөн турган илимий текст болуп саналат. Тексттин башына автордун аты-жөнү, илимий даражасы же иштеген жери белгиленет. Зарыл болсо, пайдаланылган адабияттар көрсөтүлөт. Айрым тезистерде пайдаланылган кыскартуулардын чечмеленип берилиши мүмкүн.

Окуу китеби илимдин кайсы бир тармагы боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин, кесиптик окуу жайлардын окуучуларына, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын студенттерине арналып жазылат. Окуучулар үчүн түзүлгөн окуу китепери алардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык-таштырылат жана бөлүктөргө, главаларга, параграфтарга бөлүштүрүлөт. Окуу китептеринин көбү теориялык материалдар менен кошо практикалык тапшырмаларды (мисалы: көнүгүүлөр, маселелер, мисалдар, ар түрдүү суроо тапшырмаларды ж.б.) кошо камтыйт.

Окуу куралдары окуу китептерин мазмундук жактан толуктайт жана окуу китептерине коюлган талаптар окуу куралдарына да тиешелүү болуп саналат.

Окуу куралдарына түрдүү багыттагы сөздүктөр, көнүгүүлөр, диктанттар жана изложениелер жыйнактары, справочниктер, маалыматтык китептер, карталар, ар кандай схемалар, дидактикалык таркатма материалдар, предметтик көрсөтмө куралдар ж.б.лар кирет.

Монография - «бир темага же маселеге арналган илимий изилдөө». Ал илимий стилдин башка подстилдеринен тилинин өтө «куркактыгы», ойду баяндоодо бекем ырааттуулукту сактагандыгы, композициялык түзүлүшүнүн туруктуулугу жана эк-

стралингвистикалык факторлорунун өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Монография киришүү, негизги жана жыйынтык бөлүктөрдөн, пайдаланылган адабияттардан, зарылдыкка ылайык кыскартуулардын тизмесинен, тиркемелерден турат.

Диссертациянын текстинин тилдик гана эмес экстратилдик каражаттарына да өзгөчө маани берилет. Диссертациялык чыгарманын композициясы титулдук барактан (сарбарактан), жумуштун мазмунунан, киришүүдөн, негизги бөлүктүн главаларынан, жыйынтык-тан, библиографиялык тизмеден, тиркемеден жана жардамчы көрсөткүчтөрдөн турат. Акыркы экөөнүн диссертацияда болушу милдеттүү эмес. Диссертациянын тили жана стилине, негизинен, монографияга коюлган талаптар коюлат.

Курстук, дипломдук иштер жана автореферат тилдик жана композициялык түзүлүшү боюнча диссертацияга окшош болот.

Маалыматтык билдирүү өткөрүлгөн илимий жыйындардын - семинарлардын, конференциялардын, симпозиумдардын жүрүшү жөнүндө маалымат берүүгө арналат жана ал эркин формада даярдалат. Угулган доклад же билдирүүлөрдүн мазмуну аннотауиялык формада маалыматтык билдирүүдө чагылдырылат.

Илимий отчетто белгиленген иштин аткарылышына илимий негизде эсеп-кысап берилет. Отчет эркин формада же аны талап кылган тараптын берген суроолоруна жооп берүү менен даярдалат. Илимий отчетко аны даярдаган жооптуу тараптар кол коет.

Лекция илимий подстили билим берүүдө, агитауиялык жана пропагандалык иш чараларда көп практикаланат. Ал түзүлгөн пландын негизинде же эркин даярдалат. Илимий тексттерге, мисалы, илимий макалага коюлган талаптар лекцияда да аткарылат жана пайдаланылган адабияттардын тизмеси, алардан алынган цитаталардын шилтемелери кошо берилет.

Кийинки илимий тексттердин авторефераттан башкасы жасалгаланышы боюнча бир топ эркин болот жана тараптар аны өздөрү үчүн даярдашат.

Автореферат диссертациянын кичирейтилген көлөмдөгү өзгөчө түрү болуп саналат. Сарбаракта диссертациялык жумуштун кайсы мекеме же уюмда даярдалганы, илимий жетекчинин жана оппоненттердин аты-жөнү, илимий даражалары, наамдары, жумуш качан, каерде коргоолору, жумуш менен каерде таанышууга боло турганы, окумуштуу катчынын илимий даражасы жана наамы, аты-жөнү көрсөтүлөт. Авторефератта диссертациянын структуралык-композициялык түрлөрү кыска формада кайталанат. Автордун изилденген тема боюнча жарыяланган эмгектеринин тизмеси берилет

жана кыргыз тилинде жазылган автореферат орус жана англис тилдериндеги бир беттен ашпаган аннотауиялар менен аяктайт.

Кийинки илимий тексттер болгон **реферат, конспект, тезистер** структуралык-композициялык түзүлүшү боюнча пайдаланылган баштапкы илимий тексттерге окшош жана тили бир топ эркин болот.

«Көркөм адабий, публицистикалык чыгармаларга, ыр жыйнактарына, ар кандай илимий эмгектерге карата кыска түшүнүк берүү **аннотация** деп аталат». Ал автордун аты-жөнүн, чыгарманын же китептин аталышын, чыккан жерин жана жылын, эмгектин мазмунун жана анын окурмандардын кайсы тобуна арналгандыгын чагылдырган 3-4 сүйлөмдөн турат жана аннотациянын ар бир структурасы (бир ойду туюнткан сүйлөм же сүйлөмдөрдүн тобу) абзац менен башталып жазылат.

Сын пикир көркөм, илимий жана публицистикалык чыгармалардын мазмунуна, актуалдуулугуна ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата экинчи тараптын билдирген ой-пикири болуп саналат. Бул подстиль структуралык-композициялык түзүлүшү, тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча бир топ эркин болот.

Сын пикир талдоого алынган тексттин мазмунуна гана баа бербестен, аны ар тараптуу өздөштүрүү үчүн окурманга да багыт берет.

2. Иш кагаздар стили.

Иш кагаздары төмөнкүдөй подстилдерге ажырайт:

1. Өздүк иш кагаздарынын подстилдери: *арыз, жарыя, тил кат, түшүнүк кат, өмүр баян, чакыруу* ж.б.

2. Расмий иш кагаздарынын подстилдери: *акт, баяндама кат, билдирме, буйрук, көрсөтмө, жарлык, жобо, ишеним кат, келишим, маалым кат, мүнөздөмө, кеңсе иш кагаздары* ж.б.

3. Дипломатиялык иш кагаздарынын подстилдери: *келишим, коммюнике, нота, билдирүү, меморандум, дипломатиялык кызмат каттары, куттуктоо* ж.б.

Иш кагаздарынын айрым подстилдери өз ара дагы кичи подстилдерге бөлүнөт. Мисалы, өздүк иш кагазынын бир подстили болгон *арыз жумушка кирүү, жумуштан бошоо, өтүнүч, топтук, өргүү, эмгек өргүүсүнөн каштуу, которулуу, кошумча эмгек акысын алуу* жана *эсептешүү* арызы сыяктуу кичи подстилдерден турат. Кичи подстилдердин ар биринин негизги белгиси (жазылуу мотиви) аларды бир подстильге бириктирет. Бирок ал кичи подстилдер тилдик, экстратилдик белгилери жана арналышы боюнча бири-биринен кескин айырмаланат.

6. Публицистикалык стиль.

Публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин бир стили катары каралат. Публицистикалык стилдин коомдук кызматы - массанын аң-сезимине таасир этүү менен, өзү кызмат кылган коомду куруу. Публицистикалык стиль оозеки жана жазма формада жашайт. Бул стилдин текстинин мазмуну коомдун бардык мүчөлөрүнө арналат, бирок ага карата угуучу, окурман же көрөрман өз позициясын өзү аныктайт.

Расмий публицистикалык стилдин түрлөрүнүн тексти, негизинен, *хроника, отчет, заметка, билдирүү, интервью, баш макала, проблемалык сын макала, рецензия, комментарий* ж.б.у.с. подстилдерге бөлүнөт. Алардын айрымдарына токтолобуз:

Хроника - ММКда оперативдүү колдонулган жана күндөлүк коомдук турмушта болгон түрдүү жаңылыктарды чагылдырган көлөмү чакан, түрдүү фактылар менен жабылган чыгарма. Мисалы, мамлекет башчысынын кимдир бирөөлөр менен болгон расмий жолугушуусун чагылдырган текст хрониканын үлгүсү боло алат.

Отчёт - кандайдыр бир аткарылган иш чара же чечилген проблема боюнча жасалган билдирүү. Анын көлөмү ар түрдүү болушу мүмкүн. Мисалы, эл депутатынын өз шайлоочуларынын алдында шайлоочулардын өтүнүктөрүнүн жана талаптарынын аткарылышы боюнча чыгып сүйлөшүү отчеттун үлгүсү болот. Публицистикалык отчетту илимий жана өндүрүштүк отчеттордон айырмалай билүү зарыл.

Баш макала журналистиканын бекем салттуу подстили болуп саналат. Ал окурманга саясий-идеологиялык туура багыт берүү максатын көздөйт. Ошондуктан баш макалада сөз болуп жаткан маселеге аналитикалык баа берүү алдыңкы планга жылдырылып, ички жана эл аралык саясий, экономикалык, маданий ж.б. абалдар сөз болот. Ал маселелердеги орчундуу учурларга окурмандын (угуучунун) көңүлүнүн борборун бурат.

Маалымат (информация) - көлөмү чакан, түрдүү окуялар жана кубулуштар жөнүндө фактыларга негизделип берилген кабар. Ал документалдуулугу, маалымат-тарынын тактыгы, расмийлүүлүгү жана ойду туюнтуунун бейтараптуулугу менен өзгөчөлөнөт. Акыркы белгиси - ойду туюнтуунун бейтараптуулугу - маалыматтын авторунун маалыматтын мазмунуна карата эмоциясын билдирбөөсү катары каралышы зарыл.

Корреспонденция маалыматтан көлөмү боюнча гана эмес, андагы сөз болгон окуялар, кубулуштар жана фактыларга талдоо жүргүзүлгөндүгү, аларга кайсы бир көз караштын негизинде баа

берилгендиги жана тексттин мазмунунун жалпылангандыгы менен да айырмаланат.

Корреспонденциянын тематикасы көп түрдүү болот. Ошондуктан бул подстиль ММКда активдүү пайдаланылат.

Макала - кандайдыр бир проблемага арналган саясий темадагы подстиль. Ал тематикасынын масштабдуулугу, тилинин ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт жана массаны баш макала сыяктуу белгилүү бир идеологиялык багытка бурууга багыт берген публицистикалык чыгарма болуп саналат. Макаланын бир түрү болгон **проблемалык сын макала** аналитикалык мүнөзгө ээ болот да, кайсы бир саясий топтун же мамлекеттик машинанын кызыкчылыгын коргоого арналат.

Бейрасмий публицистикалык түргө кирген подстилдер кыргыз тилинин көркөм каражаттарын колдонуу өзгөчөлүгү менен расмий публицистикалык түрдөн айырмаланат. Тактап айтканда, тилдеги эмоцио-налдуу-экспрессивдүү бирдиктерди колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карата публицистикалык стиль түрлөргө, андан ары подстилдерге бөлүштүрүлөт.

Бейрасмий публицистикалык подстилдер көркөм стилдин подстилдеринен төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1. бейрасмий публицистикалык подстилдер адабий тилдин көркөм каражаттарын зарылчылыкка жараша колдоно алат;
2. бейрасмий публицистикалык подстилдерде биринчи планга маалымат берүү, экинчи планга сезимге таасир этүү өзгөчөлүктөрү коюлат;
3. көлөмү жагынан көркөм стилдин подстилдерине караганда бейрасмий публицистикалык подстилдер чакандык кылат;
4. оперативдүүлүгү боюнча бейрасмий публицистикалык подстилдер көркөм чыгармалардан артыкчылык кылат ж.б.

Бейрасмий публицистикалык түрдүн подстилдерин фельетон, памфлет, репортаж, очерк, глосса ж.б.лар түзөт.

4. Оозеки-сүйлөшүү стили. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин арасынан сүйлөшүү стили коомдук турмушта өтө кеңири колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал турмуш-тиричиликте, өндүрүштө, үй-бүлөдө бейрасмий жагдайларда пикир алмашуунун негизги стили катары кызмат кылат. Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин бир түрү болуп саналат; Сүйлөшүү стили оозеки түрүндө аткарылат. Анын жазма үлгүсү катары диалогдук жана монологдук формада келген (аткарылган) көркөм жана публицистикалык стилдердеги каармандардын кебин көрсөтүүгө болот. Кыргыз адабий тилинин

функционалдык стили катары сүйлөшүү кеби жеке өзүнө ылайыкташкан тилдин бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Айрыкча кептик кубулуштар бул стилде активдүү колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Пикир алмашуу кызматынан башка да сүйлөшүү стили таасир этүү кызматына ээ. Анын бул өзгөчөлүгү сүйлөөчүнүн тилдик жана вербалдык эмес каражаттарды кептик зарылдыкка ылайык эркин пайдалануу мүмкүнчүлүгүн жараткан. Мисалы, бейтааныш топ менен саламдашууда нормага салынбаган төмөнкүдөй сөздөрдү жана вербалдык эмес каражаттарды пайдаланууга болот:

1. - *Амансыздарбы!*

2. (Колун көкүрөгүнө алып). - *Амансыздарбы!*

3. (Башын ийип). - *Амансыздарбы!*

4. (Тоотпогондой). - *Амансыздарбы!* Сүйлөшүү кебинин аткарылышындагы эркиндик анын тилдик бирдиктеринин тандалышындагы эркиндик катары да каралат. Мисалы, сүйлөөчү тарабынан адабий тилдин нормасына кирбеген айрым жер-гиликтүү тилдик фактылардын колдонулушуна, кээ бир тилдик каражаттардын пикир алмашууда керектелишине бул стилде жол коюлат. Сүйлөөчүнүн кебиндеги жогоркудай өзгөчөлүктөр анын тилдин кайсы ареалдын өкүлү экендигинен ачык дарек бере алат.

5. Көркөм стиль. *Көркөм стилдин тектери* адабий чыгармаларды негизги белгилери боюнча системага салуу жана топторго ажыратуу принцибинен негизделген. Мындай белгиге кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен көркөм стилден башкаларынын бири да ээ эмес. Көркөм адабияттын узакка созулган тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасында анын *эпос, лирика жана драма* тектери жаралган.

Эпос термини маанилик жактан эки түрдүү түшүнүлөт. Биринчи маанисинде эпос элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү катары каралат. Экинчи маанисинде «эпосту» кара сөз, «лириканы» ыр же поэзия деп да атайт. Адабияттын тектери жөнүндөгү бул түшүнүк эң эле жалпы жана тарыхый жактан туруктуу нерсе болуп эсептелет. Анткени ал кандайдыр бир кокустуктан эмес адамзаттын ишмердигинин негизги жактарын түрдүүчө ыкмалар менен көрсөтүүнүн зарылдыгынан келип чыккан: объективдүү, башка адамдар жана окуялар менен болгон карым-катнашты, турмуштук процестердин бардык татаал-дыгын сүрөттөп берүү - бул эпика...». Биз эпос терминин ушул түшүнүктүн негизинде карайбыз. Демек, көркөм стилдин *эпос (же эпикалык) теги* адам турмушун, ан-дагы түрдүү

жагдайларды, абалдарды жана кагылышууларды каармандардын катышуусу менен сүрөттөө позициясы ушул тектин негизин түзөт. «Эпос-авторго түздөн-түз катышы жок окуялар жөнүндө баян-далган сюжеттүү чыгарма, б.а., эпостун негизги предмети - окуя».

Эпикалык чыгармалар жаралуу доору боюнча *эски доордогу* жана *жаңы доордогу чыгармалар* болуп бөлүнөт. Бул текти жалпысынан ушундай бөлүштүрүү шарттуу түрдө кабыл алынган. Тактап айтканда, көркөм адабий чыгармалардын оозеки жашап келген формаларын эски доордогу, ал эми реалисттик адабий чыгармаларды жаңы доордогу көркөм чыгармаларга кошушат.

Эпикалык чыгармалар *эпостор, анекдот, жөө жомок, аңгеме, дастан, уламыш, кысса* сыяктуу эски доорго жана *новелла, аңгеме, повесть, поэма, ром.ан* сыяктуу жаңы доорго таандык жанрларга ээ. Алар өз кезегинде подстилдерге ажырап кетет. Мисалы, жөө жомок көркөм стилдеги (чыгармадагы) жанр катары турмуштук жөө жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жөө жо-моктор сыяктуу подсти.тдерге, роман фило-софиялык роман, саясий роман, тарыхый роман сыяктуу подстилдерге бөлүнөт.

Көркөм стиль өзүнүн тилдик белги-лери боюнча адабий тилдин башка стилде-ринен кескин айырмаланат.

Көркөм стиль улуттук тилдин бардык тилдик бирдиктерин эстетикалык максатта колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Көркөм чыгармада улуттук тилдин бардык кептик кубулуштары реализацияланат. Ал кубулуштардын сан жагынан көптүгү, сапат жагынан мазмундуулугу автордун жалпы интеллектине байланыштуу болот.

Адабий тилдин нормасынан четтеп кетүү эстетикалык жактан өзүн актаса, ал көркөм чыгармада норма бузуу катары эсептелбейт. Адабий нормадан четтөө жалаң эле тилдик планда жүрбөйт. Көркөм текстте ал тыныш белгилерин пайдаланууда, сөздөрдү жазууда орфографиялык эреже-лердин бузулушунда да (мисалы: жо-ок) аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылат.

Эпикалык текке кирген көркөм чыгармаларда тексттин тили эки катмардан -жазуучунун тилинен жана каармандын тилинен - турат да, алар тилдик бирдиктерди колдонууда өз ара кескин айырмаланат.

Көркөм стилде пайдаланылган кептик кубулуштардын дээрлик бардыгы сүйлөшүү стилинде да кездешет. Ал кубулуштар сүйлөшүү стилинде спонтандуу (даярдыксыз) негизде аткарылса, көркөм стилде автор тарабынан аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылып, алардын кептик көрүнүштөрү көркөм чыгарманын контекстине киргизилет.

Текшерүү үчүн сүроолор:

1.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

9 – лекция
Тема: Текстология.
Маселелер:

1.

Лексикология бөлүмү боюнча терминдер

1. **Адабий тил** – белгилүү бир элдин жергиликтүү диалектилеринен жана оозеки сүйлөө тилинен айырмаланып, жазуу эрежелери менен нормага келтирилип, жазууда жана оозеки сйлөөдө «туура тил» катары калыптанган тил.
2. **Активдүү лексика** – белгилүү бир тилде сүйлөөчү адамдардын речинде кеңири колдонулуучу сөздөрдүн жыйындысы.
3. **Антитеза**– эки сөздүн бири-бирине карама-каршы маанисин көрсөтүү үчүн эки түрдүү сөз тизмегин же сүйлөмдү катар айтуу.
4. **Антоним** – бир сөз түркүмүндөгү карама-каршы мааниде колдонулуучу сөздөр.
5. **Антропонимика** – тил илиминин энчилүү аттарды изилдөөчү бөлүмү (адам аттарын)
6. **Архаизм** – эскирип колдонуудан чыгып, бирок ордун жаңы мааниге берген сөздөр.
7. **Баш тамга** – сүйлөмдөрдү баштаганда, энчилүү аттарды жазууда колдонулат.
8. **Билингвизм** – эки тилдин бир өлкөдө бирдей кызмат аткарышы. Кош тилдүүлүк.
9. **Грамматикалык маани** – айрым сөздөрдүн жеке керт баштарына гана тиешелүү болбостон, алардын бир нечесине же бүтүндөй бир тобуна тиешелүү болгон, алардын грамматикалык жаратылышын аныктоого мүмкүндүк берүүчү маани: жактык, сандык, жөндөмөлүк, ж.б.
10. **Гидроним** – суу аттарын туюндурган энчилүү аттар
11. **Говор** – 1). Жалпы элдик оозеки тилдин составына кирүүчү белгилүү аймакка таралган диалектинин составындагы өз ич ара дагы айрым өзгөчөлүктөргө ээ болгон тармагы. 2). Коомдун белгилүү бир социалдык катмарына тиешелүү тил өзгөчөлүгү.
12. **Дисемия** – эки маанини билдирген сөздөр.
13. **Диалект** – жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө ылайык өзүнүн кээ бир грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү менен айырмалануучу эң чоң тармак.
14. **Диалектизм** – жалпы элдик тилге кеңири тарабаган, чыгармаларда же речте учуроочу белгилүү диалектиге тиешелүү сөздөр же сөз тизмектери.
15. **Диалектология** – тил илиминин диалектилерди изилдөөчү тармагы.
16. **Жаргон** – (француз тилинен кирген сөз, кыргызча мааниси «бузулган тил») белгилүү бир социалдык топтун кебиндеги адабий

тилдин нормасындагы сөздүн ордуна колдонулган өтмө маанилүү сөздөр.

17. **Жалпы элдик тил** –бир тилде сүйлөгөн элдин бардыгына тегиз түшүнүктүү жана мүнөздүү тил.
18. **Идиома** –(грек тилинен кирген сөз, кыргызча мааниси «өзгөчө туюнтма») тилдеги фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешменин жалпы аталышы.
19. **Илимий тил** –илим тармактарынын ар биринин өзгөчөлүктөрүнө ылайык атайын терминдер менен байытылган жазуу стили.
20. **Интернаүионалдык лексика** –өз ара тектеш эмес бир канча тилдерде бирдей мааниде колдонулуучу сөздөр.
21. **Калька**-бир тилдеги сөздү, сөз тизмегин ошол үлгүдөгүдөй экинчи тилге сөз тизмектеринин жардамы менен которуу.
22. **Лексика** –тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы.
23. **Лексикология** –тил илиминин, тилдин сөздүк составынын азыркы абалын жана тарыхый өсүш өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү лингвистика илиминин бир бөлүмү.
24. **Лексикалык маани** –сөздүн обүективдүү чындыктагы бир текке, бир класска кирген нерселерди (көрүнүштөрдү) жалпылап, аларды башкалардан айырмалап көрсөткөн мааниси.
25. **Лексикограф** –сөздүк түзүүчү адис.
26. **Лексикография** –тилдеги сөздөрдү жыйноо жана системага келтирүү; тил илиминин сөздүктөрдү түзүү ишинин теориясын иштеп чыгуучу бөлүм.
27. **Лингвистика** –тил илими.
28. **Метафора** –заттарды, нерселерди айрым белгилеринин окшоштугуна карай башка бир сөз менен атоо.
29. **Метонимия** –бир нерсенин атын мейкиндик (орун), мезгил жактан катышына карай экинчи түшүнүктүн ордуна колдонуу.
30. **Моносемия** –бир маанини билдирген сөздөр.
31. **Неологизм** –бир тилдеги жаңыдан пайда болгон сөздөр.
32. **Омоним** –тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр.
33. **Оозеки тил** –күндөлүк тиричиликке байланыштуу коом мүчөлөрүнүн пикир алышуу муктаждыктарын канааттандыруучу тил.
34. **Омоформа** –бир же ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп, айрым формалар боюнча өзгөргөндө гана окшош айтылуучу сөздөр.
35. **Омофон** –угулушшу боюнча гана бирдей болгон, бирок жазылышы боюнча айырмаланган сөздөр.

36. **Омограф** –жазууда гана бирдей тамгалар менен жазуулусуна ылайык окшоштурулган сөз жана формалар.
37. **Ономастика** –бир тилдеги энчилүү аттарды үйрөтүүчү илим.
38. **Өтмө маани** –сөздөрдүн объективдүү чындыктагы кубулуштарга тике багытталбаган нерселердин ж.б.арасындагы түр, түс, мезгил, мейкиндик ж.б.белгилерине карай колдонулган мааниси.
39. **Өздөштүрүлгөн сөздөр** –кыргыз тилине башка тилден кирген сөздөр.
40. **Пассивдүү лексика** –бир тилдеги сейрек учуроочу, эскирип колдонуудан чыгып калган, ар кандай кесиптик жана жаңы пайда болгон сөздөр.
41. **Полисемия** –к. Көп маанилүүлүк.
42. **Синоним** –тыбыштык составы ар башка, бирок маанилери бирдей же бири-бирине жакын болгон сөздөр.
43. **Семантика** –сөздөрдүн мааниси.
44. **Синекдоха** –бир нерсе жөнүндө түшүнүк берүү үчүн аны ошол заттын бир белгиси, бөлүгү менен же бөлүктү бүтүндүн аты менен атоо.
45. **Семасиология** – сөздөрдүн семантикалык маанилик өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү лексикологиянын тармагы.
46. **Сөз** –тыбыштык жана грамматикалык жагынан калыптанган речтин бирдиги.
47. **Сөз айкашы** –эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык жана маанилик жактан байланышы.
48. **Сөздүк** –1).түшүндүрүү же которуу максатында алынган сөздөр алфавиттик тартип менен жайгаштырылган эмгек; 2).ошондой тартипке келтирилип, башка тилге которуу же чечмелөө үчүн алфавиттик тартипке келтирилген реестр сөздөрдүн, сөз тизмегинин жыйындысы.
49. **Табу** –сөздүн тергөө салтына байланыштуу пайда болгон мааниси.
50. **Тарыхый сөздөр, же историзмдер**– элдин өткөндөгү турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али азыркы тилде колдонулган сөздөр.
51. **Термин** –белгилүү түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги.
52. **Терминология** –илимдин ар кайсы тармактары боюнча бир тилде колдонулган терминдер.
53. **Топоним** –географиялык атоолор.
54. **Топонимика** –географиялык атоолорду жыйнап, аларды изилдөөчү илим.

55. **Түндүк диалект** –кыргыз тилинин Талас, Чүй, Ысыккөл, Нарын областарында жашаган кыргыздардын тилине мүнөздүү болгон фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү камтыган диалект.
56. **Түштүк диалект** –кыргыз тилинин Ош областынын Токтогул районунан башка бүткүл райондорун жана Өзбекстан менен Тажикстанда жашоочу кыргыздардын тилине мүнөздүү фонетикалык, лексикалык, морфологиялык ж.б. тилдик өзгөчөлүктөрдү камтыган диалект.
57. **Түшүндүрмө сөздүк** –белгилүү бир тилдеги сөздөргө ошол эле тилде лексико-грамматикалык мүнөздөмө же түшүндүрмө берүүчү сөздүк.
58. **Улуттук тил** –тарыхый өсүшүндө улут тепкичине көтөрүлгөн элдин тили.
59. **Учкүл сөздөр** –өтө курч, таамай айтылгандыктан ылакап болуп калган сөз же сөз айкашы.
60. **Фразеология** – тил илиминдеги сөздөрдүн туруктуу айкаштарын изилдөөчү лексикологиянын бир бөлүмү.
61. **Фразеологизм** –составы жана түзүлүшү жагынан туруктуу, жана өтмө маанидеги сөздөрдөн турган бир гана мааниге ээ болгон сөз тизмеги.
62. **Эвфемизм** –кандайдыр бир ишенимдин натыйжасында айрым түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, анын ордуна башка атоону таап колдонулган сөздөр.
63. **Эпитет** –заттын сын-сыпатын билдирип, ага айкашуучу кошумча атоо.
64. **Эркин сөз айкашы** –бири-биринен ажыратып жиберүүгө же сөз арасына кыпчып киргизүүгө, же болбосо бир компоненттин башка сөз менен алмаштырууга мүмкүн болгон сөз айкашы.

Семинардык сабактар үчүн көнүгүүлөр

Семасиология

1-көнүгүү. Бир саптарындагы асты сызылган сөздөрдүн лексикалык маанилерин аныктагыла.

1) Адамдар акыл үйрөнүп,
Макалга түшүнүшсүн деп,
Накыл сөз менен нуканын,
Төркүнүн дилге илсин деп,
Адал өмүр сүрүүнүн,
Адилеттүү жашоонун,
Кара кылды как жарган
Калыстык менен соттоонун,
Жолун билип алсын деп,
Жазылыптыр бул китеп.
Карапайым окуса
Туура чечим чыгарып,
Жаш улан көз жүгүртсө
Билгени дагы көбөйүп,
Жазылыптыр өссүн деп.
Даанышман эгер окуса
Билимин дагы арбытат,
Кеменгерлер окушса
Пайдалуу кеңеш табышат.
Ибарат менен макалды,
Көсөмдөрдүн сөздөрүн,
Томуктай сөз ичине
Тоодой акыл батырган,
Табышмактуу кептерин,
Түшүнүшүп калышат.
(«Сулаймандын накыл сөздөрүнөн»)

2) Желдей жортуп, батты бир күн дагы да,
Ал өмүрдөн кетти, келбес жагына.
Тируу туруп, болгум келбейт кабатыр,
Кеткен түндүн, келээр күндүн баарына.

(Омор Хаям)

2-көнүгүү. Төмөнкү асты сызылган сөздөрдүн грамматикалык маанилерин аныктагыла.

Адегенде Данияр мурункудай эле үнү кысталып батына бербей акырын баштады. Бирок, бара-бара үнү улам ичтен күч алып, арышын кең таштап, чабыты толгондо, капчыгай ичи баштан аяк жаңырып, алыскы аскалар Даниярдын обонун эки-үч кайтара улантып жатты. Анын үнү дагы да чыйралып, күчөй берди. (Ч.А.)

3-көнүгүү. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле.

Жаз, күрөш, адил, азык, жоо, бөрү, чөмүч, май, кулак, кымыз, өтмөк, азуулуу, жырткыч, ак, кара, кырк, кызыл, жүрөк, түлкү, алтын.

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдө асты сызылган сөздөр кандай мааниде колдонулгандыгына талдоо жүргүзүлө.

Эгин талаасында ар түрдүү дан айдалган. Арпа быйыл эрте дан алды. Кырманга дан толсун. Алгачкы дандан ооз тийели.

Тилим менин – дилим менин. Жалкоолугунан көп тил угат. Тилди кармап келдик. Уйдун тили дүкөндөрдө сатылат. Лексикология – тил илиминин бир бөлүмү.

5-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн өтмө маанидеги сөздөрдү тапкыла жана алардын түз маанисин атагыла.

Азуулуга бар заман, азуусузга тар заман. Бөрү азыгы-жолдон, эр азыгы-элден. Ак ниеттин жүргөнү- күлкү, арамзанын жүргөнү-түлкү, таянганы мүлкү. Ак сөз жолго чыгат, кара сөз баткакка батат. Касташканын уялгандай болсо, кайрып камчы салба. Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат.

6-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдөн эвфемизмдерди тапкыла жана өзүнөр да мындай сөздөрдөн мисалдарды келтиргиле.

Карышкыр, бооз, тууду, аял, өлдү, чыйкан, талгак, кичине бала, аке, үйлөнүү, керен, семиз.

Синоним

1-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн тапкыла.

Билүү, акылдаш, бак, акыйкаттык, бактылуу, татынакай, дидар, байла, бүт, алсыз, көрктүү, туура, бөрү, аман, уу, калк.

2-көнүгүү. Ыр саптарындагы контексттик синонимдерди тапкыла.

Мен өзүмдү үй сыртынан карасам,

Күрс- күрс, эткен оор жөтөл үн чыгат.
Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жан,
Деп жалооруп, көңүлүм ошондо бир сынат.

Мен өзүмдү уктаганда карасам,
Жаткан өңдүү бир өлүк жан, каны жок.
Жүрөк күчүн тамырынан санасам,
Чарчагандай араң согот алы жок.

(Алыкул Осмонов)

3-көнүгүү. Берилген сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө жана ошол сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн аныктагыла.

Адам, акыл, оокат, момун, унутулгус, аз, жакшы, бар, курч, өткүр, ук, кубаныч, өздөштүрүү, пикирлешүү, асыра, адилеттик, ырыстуу, таң, сүйкүмдүү, баары, карылуу.

4-көнүгүү. Тексттеги асты сызылган сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн жазып чыккыла.

Биз башынан эки үй жанаша турабыз. Үч кез дубалы мыктап салынган, кечит жактагы дөбөчөдө турган бак-дарактуу короолор ошол биздики. Мен чоң үйдүн баласымын. Агаларым согушка кетип кабар жок, экөө тең үйлөнө элегинде кеткен. Карыган атам жыгач уста, колхоздун жүрүп турган ушул тактай араба, шады араба-баарысы дээрлик ошол кишинин колуна чыгып турат. Тандан намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет. (Ч.А.)

5-көнүгүү. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнөн пайдаланып зат атооч, сын атооч, тактооч, этиш сөз түркүмдөрүнүн синонимдик катарларын таап, ондон мисал жазгыла.

Омоним

1-көнүгүү. Сүйлөмдөгү асты сызылган сөздөрдүн омонимдерин атагыла жана алардын лексикалык маанилерин жазгыла.

- 1) Гүлсары жорго мингич ат катары сарайга жөнөтүлгөн.
- 2) Алиман келген жыл унутулгус жыл, эстен кеткис жай болду.
- 3) Тамашаны жакшы көргөн жеңем алар менен тамашалаша берчү, бирок колу шокторду жанына көп жуутчу эмес.
- 4) Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып, Жамийла тиги өчүп бара жаткан күндү карап турганын байкадым.

- 5) Сен жанагыны оюңа албай эле кой, кичине бала, - деп койду.(Ч.А.)

2-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдүн омонимдерин тапкыла.

Кеч, айт, оюк, жай, кой, сыр, ат, жаш, жаз, бак, буу, ак, жар, кабак, карай, сыйыр, аяк, бак, кат, сок, бал.

3-көнүгүү. Омонимдерди таап, маанисин чечмелеп бергиле.

Жүрөк! Аны унуталы,
Барбы, жокпу - бардыгын.
Сен – сүйүүсүн унут анын,
А мен дүйнө жарыгын.
Айтып бүтсөң, сен ишинди,
Мен да таштайм өмүрдү.

Бол кетели! Ал кайрадан,
Байлабасын көңүлдү.

(Э.Дикинсон)

Мен бекемин чыйпылдаган бир чымчык,
Жаз көркүнө черин жазып сайраган.
Күн бекемин жаш дененди жылытып,
Жазда гана, жайда гана жайнаган.

4-көнүгүү. Тыбыштык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында окшошуп калган омонимдерди аныктагыла жана аларга сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Жан, ач, от, өт, үйүр, ток, атлас, курсант, курак, бий, үйүр.

5-көнүгүү. Макалдардан омоним сөздөрдү таап, маанисин түшүндүрүп бергиле.

1) Ак көңүлдөн арамдык чыкпайт. 2) Ат менен аялга ишенич жок. 3) Ач калганда ток болууну унутпа, ток болгондо ач калууну эсте. 4) Аш кадырын белбеген, үй ээсин уялтат. 5) Жай – бейиштин белгиси, кыш-тозоктун белгиси.

6-көнүгүү. Омофон, омограф, омоформага жыйырмадан мисал жазгыла.

Антоним

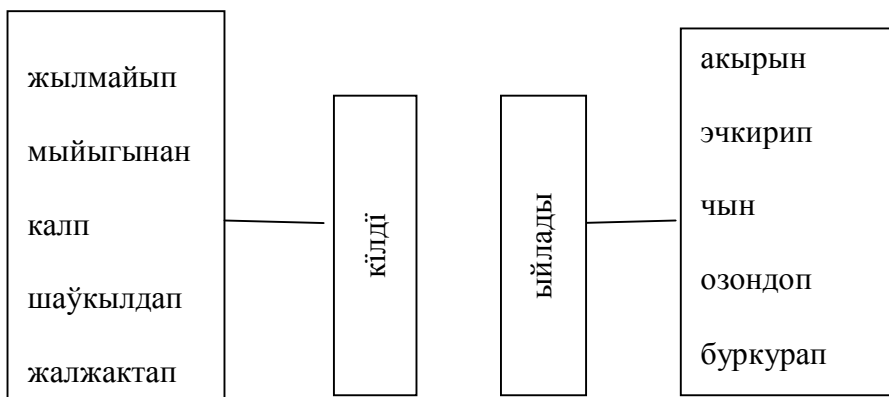
1-көнүгүү. Макалдардан антонимдерди тапкыла.

- 1) Акылдуу көөдөнүн көтөргөнчө, акылсыз муштумун көтөрөт.
 2) Алган эри жарашса, кара катын ак болот. 3) Баатыр өлсө аты калат, коркок өлсө неси калат. 4) Баатыр-согушта, акыл-ачуу келгенде, дос-зарылдыкта сыналат. 5) Бай-балпаң, жок-жалтаң. 6) Жакшы аял-үй ээси, жаман аял жол ээси. 7) Калп ырыс кесет, кайгы өмүрдү кесет.

2-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин тапкыла.

Ак, жер, бийик, алыс, кошуу, кемүү, достук, кел, өмүр, уу, күн, боорукер, ач, ал, кубаныч, пайда, түндүк, батыш, күңгөй, бейиш, мышык, ыйлады, күлдү, узун,

3-көнүгүү. Төмөндөгү схемадан антонимдик сөз айкаштарын түзгүлө.

4-көнүгүү. Контексттик антонимдерди тапкыла. Өзүңөр да мындай мисалдардан келтиргиле.

- 1) Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт.
- 2) Эр жигит бирде жанар, бирде азар,
 Деңиздей кээде келип, кээде ашар.
 Адамдын адам болор жан-жөлөгү
 Унутпас, азган жигит, салсаң назар. (А.О.)
- 3) Тентуш кемирейген чалдар,
 Тентегирээк замандаш балдар. (А.С.Грибоедов)
- 4) Эртенди кой, бүгүнкүгө – канагаат,
 Эртенки ойлор уктап турсаң таралат.
 Эсиң болсо, бүгүнкүндү карап кал,

Эртеңкиге сенин жаның аманат. (О.Х.) .

5-көнүгүү. Төмөндөгү мүчөлөрдү унгу сөздөргө улап, антоним сөздөрдү түзгүлө.

- луу	- сыз	бей-	- ба
балалуу	баласыз	адептүү-	бар-барба
акылдуу	акылсыз	бейадеп	кел-келбе ж.б

Неологизм, историзм, архаизм

1-көнүгүү. Тилибизде жаңыдан пайда болуп, колдонулуп жаткан төмөндөгү неологизм сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле. Өзүнөр да бул катарды уланткыла.

Бизнес, офис, мүдүр, менеджер, маркетинг, диллер, инновация, фирма, фермер, коммерсант, банкрот, банкомат, турфирма, лиуей, спонсор, демөөрчү.

2-көнүгүү. Архаизм сөздөрдү пайдаланып сөз айкаштарын түзгүлө.

Тил зым, чоюн жол, от араба, кара бука, урият, өзгөрүш, уюк, күрс, аккүп.

3-көнүгүү. Элдик оозеки чыгармалардан архаизм сөздөрдү таап жазгыла. Алардын маанисин түшүндүргүлө.

4-көнүгүү. Төмөндөгү үзүндүлөрдөн эскирген сөздөрдү тапкыла.

1). Зумуруттан токсон бар,
Көрүп баарын билип ал.
Лагыл, жакут, мариат,
Эки тамда бу да бар,
Кулак уккан, көз көргөн,
Сонундардан жуда бар.
Буулум да бар, бута бар,
Дейилдеден сексен миң,
Кызылдан кымкап жуда бар,
Зарисабар бу да бар.

2). Сурнай кулак тундуруп,
Барабан үнү бапылдап,

Жезнай үнү такылдап,
Желдети туура жетимиш. («Манастан»)

5-көнүгүү. Элибиздин өткөндөгү коомдук-саясий турмушун туюндурган историзм сөздөрдөн мисал келтиргиле, алардын маанисин чечмелегиле.

6-көнүгүү. Төмөндөгү историзм сөздөрдүн лексикалык маанилерин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Бекет, мунай, мухит, кан, ыстарчын, болуш бек, аламан, барымта, манап, элүү башы, датка, жүз башы, жаргылчак, найза, ай балта, соот, чокмор, бардеңке.

Төл жана сырттан кирген сөздөр

1-көнүгүү. Төмөндөгү араб тилинен кирген сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Өзүнөр да бул сөздөрдүн катарын уланткыла.

Мектеп, айт, ислам, имам, садага, бата, битир, дооран, дин, келме, калпа, сыйкыр.

2-көнүгүү. Х.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгүн пайдаланып монгол, иран тилдеринен кирген сөздөрдү жазгыла.

3-көнүгүү. Төмөндөгү иран тилинен кирген сөздөрдү берген маанисине карай тематикаларга бөлүштүрүп жазгыла.

Соода, бак, сабиз, ылай, уста, келемиш, парда, дарт, мөөр, баа, мейиз, дарбыз, айбан, багбан, мекиян, дасторкон, мумуя, бакыт, нарк, пайда, мөмө, мисте, пахта, күрүч, мык, устун, амбар, зергер, акын, жөжө, булбул, байтеше, килем, апийим, дарыгер, аваз, абзел, азил.

4-көнүгүү. Тексттен кыргыз тилине мүнөздүү болгон сөздөрдү терип көчүргүлө. Сөздөрдүн маанисин аныктоодо К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүн пайдалангыла.

«Балким, жаңы бала биздин бул кылыгыбызды байкабадыбы, же тим эле катышкысы келбедиби, айтор, дуба окуу бүтсө да, ал баш кийимин дагы эле тизесине койгон бойдон отурду. Анысы бир укумуштуу баш кийим, аюу тумактан, бапактан, кундуз кыйыткан жана тыбыт малакайдан ар кошкон неме – бир сөз менен айтканда, кебете-кешпири укумуштуу буюм эле. Киттин мурутунан жасалган сөлпү алкакка керилип, үч тегерек курбу менен түптөлүп, анан курбулардан кызыл кургак чыгарылып, ага баркыттын жана коендун

терисинин тумар кыйыктары алмак-салмак кураштырылган.»
(Г.Флобер)

5-көнүгүү. Кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдү катыштырып 10 сүйлөм түзгүлө. Алар тилибизге кандай жол менен киргендигин аныктагыла.

6-көнүгүү. Газета-журналга жарыяланган бир макаланы алып, андагы сөздөрдү төл жана өздөштүргөндүгүнө карай классификациялагыла.

Диалектизм, жаргон, термин, кесип сөздөрү

1-көнүгүү. Мисалдардагы диалектилик сөздөрдү таап, кайсы диалектиге тиешелүү экендигин көрсөткүлө.

1) Маңа шу элде жоғ өнөрдү үгрөтсөңүз экен. 2) Базарга апарып, беш тиллеге сатыптыр. 3) Гүл онун колуға барвай, тарык болуп чачылып калган экен. 4) Ону кимиси урдағанын билбей туру. 5) Ээзин сыйлазаң, итине зөөк сал. 6) Тапанчага нан жаптык, калғанын қоуанға бышырдык. 7) Апчем келив атыры. 8) Қоқон ғандығынан уруксат алған экен. 9) Асық гөтөрүп келди. 10) Чавалакейдин чоңун энекей, кичинесин балакай дейт. 11) Эки жақты ғарадым, эштенке түк көрүмбөдү. 12) Айзасын ала ғойуп качырып сала верген. 13) Жығырма гүн калды. 14) Сыйырды бөкөлөк качырды. 15) Ал суwду көздөй баратыры.

2-көнүгүү. Өзүнөр жашаган аймакта кездешкен диалектилик сөздөрдү жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

3-көнүгүү. Түштүк диалектидеги сөздөрдүн адабий тилдеги лексикалык маанисин жана кайсы тилден киргендигин «Кыргыз тилинин диалектилик сөздүгүн» пайдаланып аныктагыла.

Калла, кэп, илеген, зире, шып, идара, мархамат, молло, пияла, асел, мастаба, илеки, пас.

4-көнүгүү. Тергөө жана жаргон – арготикалык сөздөрдүн айырмасын көрсөткүлө. Ар бирине 10-15тен мисал жазгыла.

Тергөө сөздөр (табу)	Жаргон – арготикалык сөздөр
Мисалы: «улуу тумоо»- чечек, «сыздоок» - чыйкан, «кызамык»- кызылча, «ит-куш»- бөрү, «улуума»- карышкыр,	Мисалы: «куйрук» - академиялык карыз, «эл аралык баа» - орто, «кыл көпүрө» - сессия, «Орхоненисей таштары» - партадагы чийиндер,

«молдо бала»- кайни ж.б.	«мент» - милиуия, «чөп» - нашаа, ж.б.
--------------------------	--

5-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү кесиптик лексиканын тематикалары боюнча бөлүштүргүлө.

Академик, мугалим, зоотехник, фермер, чабан, комедия, тираж, нуска, сугатчы, төлдөө, сакман, доктор, кандидат, педагогикалык кеңешме, класс жетекчи, сүрөт редактору, табак, терүү, сабак, директор, экзамен, атайын совет, гипотеза, жүн кыркым, вакцинауия, трактор, проблема, план-проспект, реүепт, аспирин, шприү, бинт, йод, спирт, градусник, обүект, штукатурка, кладка, температура, плюс, минус, кошуу, аң-сезим, материя, диалектика, генетика.

6-көнүгүү. Өзүнөрдүн кесибиңерге байланыштуу терминдерди жана кесип сөздөрдү катыштырып чакан дилбаян жазгыла.

Фразеология

1-көнүгүү. Фразеологизмдерди кашаанын ичиндеги сөздөрдү пайдалануу менен толуктагыла.

Алтын...; бармагын...; беш кол...; биттин ичегисине...; боору...; бөрүгө кой...; бычакка...; зээни...; жайыл...; жаман айтпай...; жан...; жапа...; жер каймактагандан...; жибин...; жумурткадан...; жүнүн...; жүрөгү...; жыланды...; жылаңач...; ийне жеген...; ичкен ашын...; кабагына...; каймакка...; какаганга...; калчаган чүкөсү...; камырдан...; ак...; кашыктап жыйып...; сүткө тойгон...; эт менен...; чириген; ...ак сүтүн...

Жооптор: ...тиштөө; ...кан куйган; ...кайтартуу; ...кейүү; ...жакшы жок; ...тырмак; ...тартып көрүү; ...жейт; ...башын кылтыйтуу; ...иттей; ...кар жааган; ...муштаган; ...кыл суургандай; ...чөмүчтөп чачуу; ...челдин ортосунда; ...актоо; ...шилекейин чачыратуу; ...тең эмес; ...эзилүү; ...сап болгондой; ...дасторкон; ...бакты; ...бери; ...кыр чыгаруу; ...түшүү; ...баатыр; ...жерге коюу; ...куймак куйгандай; ...алчы конуу; ...жолтой; ...күчүктөй; ...бай .

2-көнүгүү. Асты сызылган сөздөрдү маанилеш фразеологизмдер менен алмаштырып, сүйлөмдөрдү жаңыдан түзгүлө. Алгачкы сүйлөм менен кийинки сүйлөмдөрдү салыштыргыла.

1) Бул ишти ал жакшы билет.	1) Ийне-жибине чейин билүү; Беш колундай билүү;
2) Анын колуна баары	2) Иштин көзүн таануу;

- келет.** Колунан көөрү
төгүлгөн;
- 3) Ал ишти кызыгуу менен аткарды. 3) Ичкен ашын жерге коюу;
Баш-оту менен;
Жан дили менен;
- 4) Сен али жашсың 1.Эне сүтү оозунан кете элек;
2. Бешиктен бели чыга элек;
3. Балтыр эти толо элек;
- 4) Ал эч нерсе кылган жок 5) Эшек такалоо;
Куурай башын сындырбоо;
Текей оттоо;
- 3-көнүгүү:** Төмөнкү «Манас» эпосундагы үзүндүлөрдөн
фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүрүп
бергиле.
- 1) Айтканын Манас угуптур,
Акырая бир карап,
От көзүнөн чыгыптыр.
 - 2) Карк эткенден карга жок,
Караан бараан калган жок
Курк этерге кузгун жок,
Же жол караган тоскун жок.
 - 3) Атка минсе ак жолтой,
Атышкан жоого сан колдой.
Жортуп чыкса ак жолтой,
Жоого тийсе сан колдой.
 - 4) Айтып оозун жыйганча,
Аны -муну кылганча,
Ачып көздү жумганча,
Ат даярдап алыптыр.
 - 5) Сандаган журтум бүт болсун,
Сарала ат мага кут болсун!
Атпай кыргыз журт болсун,
Аккула ат сизге кут болсун!
- 4-көнүгүү.** Синоним фразеологизмдерди туш-тушуна коюп жазгыла.
Өзүңөр да бул катарларды уланткыла.

Кой үстүнө торгой жумурткалоо	Ит кууп жүрүү
Көз ачып-жумганча	Эгиз козудай
Кубанычы койнуна батпоо	Каны катуу
Эшек такалоо	Жумурткадан кыр табуу
Таң куланөөк болгондо	Май чуңкурду табуу
Союп каптагандай	Көз ирмегенче

Тандайы кургоо Чаңын асманга чыгаруу Кылдан кыйкым табуу Бой көтөрүү Куркулдайдын уясын табуу	Мурдун көтөрүү Төбөсү көккө жетүү Күлүн асманга сапыруу Супа садык чалганда Ак төөнүн карды жарылган
---	--

5-көнүгүү. Антоним фразеологизмдерди туш-тушуна коюп жазгыла.
Өзүңөр да бул катарларды уланткыла.

Баа жеткис Жүрөгүндө оту бар Итке минип калуу Ичи кең Кабагы ачык Кайнаса каны кошулбоо Кара жолтой Оозунан жел чыкпоо Оозуңа таш! Оозун куу чөп менен аарчуу	Ичи тар Кабагы бүркөө Ак жолтой Оозу бош Беш тыйынга турбаган Оозуна май! Камыр-жумур болуу Жүрөгүмдө оту жок Жылаңач баатыр Төрт түлүгү шай
--	---

6-көнүгүү. Төмөндөгү жомоктордо кездешкен фразеологизмдерди катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Канча компоненттен тургандыгын айтып бергиле.

1) Ай десе аркы жок, күн десе көркү жок; 2) Алма быш, оозума түш; 3) Бери карап күлүп, ары карап ыйлап; 4) Бөрк ал десе, баш алуу; 5) Бээ көрдүңбү – жок, төө көрдүңбү – жок; 6) Жаман айтпай – жакшы жок; 7) Жегени желим, ичкени ирим болуу; 8) Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун! 9) Жээрин жеп, ичерин ичкен; 10) Ийри отуруп, түз кеңешүү; 11) Канаттууга кактырбай, тумшуктууга чектирбей; 12) Кашык да май, чөмүч да май; 13) Көздүн карегиндей сактоо; 14) Кулагынын кужурун алуу; 15) Күйбөгөн жери күл болуу; 16) Миндин бири; 17) Мүйүз тилейм деп кулагынан ажыроо; 18) Оң кулагың менен да, сол кулагың менен да, ук; 19) Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу; 20) Өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк; 21) Пайгамбар жашында; 22) Таман акы, маңдай тер; 23) Узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына; 24) Өлсө бир чункурда, тирүү болсо бир дөбөдө болуу; 25) Чымын учса угула тургандай.

7-көнүгүү. Фразеологизмдердин синоним сөздөрүн тапкыла, аларды катар колдонуу менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Ээрдин кесе тиштөө	коркок
Тебетейин көккө ыргытуу	тымызын
Иттин мурду өткүс	жылмаюу
Жең ичинен	сүйүнүү
Бетинен түгү чыгуу	чоңоюу
Мыйыгынан күлүү	ачуулануу
Ыйманы ысык	жыш
Эр жетүү	жылдыздуу
Суу жүрөк	өкүнүү
Ортосунан жел өтпөө	ынтымактуу

8-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна сан атоочторду коюп, фразеологизмдерди толуктагыла.

...ичеги; ...колун мурдуна тыгуу; ...тизгин чылбыр; ...уктаса түшүнө кирбеген; ...түлүк; ...өрдөгүн учуруу; ...саны аман; ...атасын таанытуу; ...толгоо келүү; ...миң аалам; ...жылкы; ...жолу айтуу; ...тамчы суудай; ...кол тең эмес; ...өмүрү жерге кирүү; ...түлүгү шай; үйдүн ичин ... көтөрүү; ...дин үстүнөн чыгуу; ...кылбоо; ...шыйрагы өлбөгөн жерде калуу; ...бозоруп, ...кызаруу; жер кулагы ... кат; ...бутун ...кончуна сыйдыруу, ...ичеги.

9-көнүгүү: Адамдардын мүнөзүндөгү оң жана терс сапаттарды билдирген фразеологизмдерди бөлүп жазгыла.

Үлгү:

Адам мүнөзүндөгү оң сапаттар	Адам мүнөзүндөгү терс сапаттар
Маңдайы жарык, ак көңүл, ичи кең, кара кылды как жарган, ысык- суукка бышкан, оозу бек ж.б.	Акма кулак, ак кол, алчы-таасын жеген, битин сыгып канын жалаган, жел өпкө, жүргөн жерине чөп чыкпаган ж.б.

10-көнүгүү: Төмөнкү мисалдардан фразеологизмдерди таап, фразеологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Бир күнү эл чогулат. Ошол жолмогуздан кантип кутулабыз деп кейишет. Кеңешке кой оозунан чөп албаган момун да келет. Көмөчүнө күл тарткан шыпыр да, өлүп кетейин деген жалакор да болот. (Жомоктон)

2. Токтот, болду. Мына бул маалим келимдердин алдында абийирим жакшы эле төгүлдү, өлбөгөн төрт шыйрагым калды. (Т.С.)
3. Кассанра Аполлондун махабатын четке кагат, ошондо Аполлон Касандраны каарына алып, анын көзү ачыктык менен айткандарын эч ким ишенгис кылып салат...
(Байыркы грек мифологиясынан)
4. Жарыкчылыкка али келбеген, Асман алдында жасалып жаткан арам иштерди көрбөгөн жан гана тигил экөөдөн бактылуу.
(Екклесиат)
5. Конституциянын жана азыркы закондордун бешик боосун Кудай бек кылсын!
6. Буга окшогон билдирүүнү газета бетине жарыялоо үч уктаса түшкө кирчү ишти!
7. Мен сиздин бул оюнузга да кошулам мистер Борк, бул сүйлөшүү менин көзүмдү мурдагыдан да көбүрөөк ачты.
8. Мындай кадам жасоого баруу менен «Трибюн» кандай оор жүктү моюнга алып жатканын жакшы түшүнүп турам.
9. Жоболоң көз ачып-жумганча болду. (Ч.А. «Кассандра тамгасы»)
10. Акылга дыйкан, эң билгич,
Жабуулу кара ингендей
Зайыпты ким таба алат?
Ак көрпө жайыл ургаачы
Ким менен салыштырылат?
Андай аялдын наркы
Берметтерден жогору.
Көңүлү жай эринин,
Санаасы санга бөлүнбөйт,
Убайын көрөт жарынын,
Киреше кирет үйүнө.
Өмүр бою жарынын
Ала жибин аттабай,
Кылганы жалгыз жакшылык.
Кембагалга колу ачык,
Жакырдан жардам аябайт.
(«Сулаймандын накыл сөздөрүнөн»)

Лексикография

1-көнүгүү. Энциклопедиялык сөздүктөрдөн пайдаланып өзүнөр туулуп өскөн жеринер тууралуу маалымат жазгыла.

- 2-көнүгүү.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» пайдаланып көп маанилүү сөздөрдөн 20ны жазгыла, алардын маанилерин түшүндүргүлө.
- 3-көнүгүү.** Х.Карасаевдин «Накыл сөздөрүнөн» жибин тартып көрүү, жүнүн жейт, сүт эмизүү, кыр көрсөтүү, камырдан кыл суургандай, жылын төө кылуу, кабыргана кеңеш ж.б. фразеологиялык сөздөрдүн келип чыгыш тарыхын үйрөнгүлө.
- 4-көнүгүү.** «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүн» пайдаланып синонимдик катарларды түзгүлө жана аларды катыштырып сүйлөмдөрдү курагыла.
- Мисалы: айлан – тегерен;
иш-кызмат-жумуш;
бет-жүз-ирең-өң-ажар-дидар ж.б.
- 5-көнүгүү.** Б.Орузбаеванын «Лингвистикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгүнөн лексикологияга байланыштуу терминдерден 20ны жазып, кайсы тилден кабыл алынгандыгын тактагыла.

Лексикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби

1. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанисин аныктоо.
2. Сөз бир маанилүү, же көп маанилүүбү, түз мааниде, же өтмө мааниде экендигин аныктоо.
3. Сөзгө синоним, омоним, антоним сөздөрүн табуу, фразеологизм, термин ж.б.топко тиешелүүлүгүн же активдүү сөз экендигин көрсөтүү.
4. Сөздүн төл же өздөштүрүлгөн лексикага жатаарын аныктоо.

Үлгү: Мугалим – мөмөлүү дарак.

Мугалим- билим, тарбия бере турган адам (лексикалык мааниси); зат атооч, атооч жөндөмө, жекелик санда, III жак (грамматикалык мааниси); бир маанилүү сөз; түз мааниде: синоними- окутуучу, устат; активдүү сөз; араб тилинен кирген.

Лексикалык талдоого мисалдар

1. Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат.
2. Агын сууда арам жок.

3. Адам ойго тойбойт,
Бөрү койго тойбойт.
4. Айыгаар оорунун дарымчысы өзү келет.
5. Ак ийилет, кара сынат.
6. Акмак достон акылдуу душман артык.
7. Алтын чыккан жеринде каат.
8. Ар ким өз көмөчүнө күл тартат.
9. Арам тамак аш болбойт.
10. Ат баспайм деген жерин уч басат.
11. Атасы болушчаактын уулу-урушчаак,
Энеси болушчаактын кызы ыйлаак.
12. Байлык – мурат эмес,
Жоктук – уят эмес.
13. Бай билгенди кул да билет,
Айтайын десе эрки жок.
14. Бала, баланын иши-чала.
15. Баланы жашынан, катынды башынан.
16. Балык башынан сасыйт.
17. Баш кесмек бар, тил кесмек жок.
18. Бербестен ашы бышпас.
19. Бешиктеги баланын бек болорун ким билет,
Карындагы баланын кан болорун ким билет?
20. Билбеген уу ичет.
21. Билим – элге, суу – жерге.
22. Билимдүү болмок – оңой,
Адам болмок – кыйын.
23. Билимдүүгө дүйнө жарык.
24. Бир үйдүн жарыгы бир үйгө түшпөйт.
25. Бирде жигит жөө жүрөт,
Бирде жигит төө минет.
26. Биринчи байлык – ден соолук,
Экинчи байлык – ак жоолук,
Үчүнчү байлык – жүз соолук.
27. Болот бычак кында жатпайт.
28. Бөдөнөнү сойсо да касапчы сойсун.
29. Бөксө чайнек бат кайнайт.
30. Бөрү баласы ит болбойт.
31. Жакшы кеңеш – жарым ырыс.
32. Жакшы ниет – жарым иш.
33. Жакшыны сөз өлтүрөт
Жаманды таяк өлтүрөт.

34. Жакшынын өзү өлсө да сөзү өлбөйт.
35. Жакшынын шарапаты,
Жамандын кесепети.
36. Жалгыз дарак токой болбойт,
Жалгыз таруу ботко болбойт.
37. Жалкоого шылтоо көп.
38. Жамандан жарты кашык аш калыптыр.
39. Жамандан тон кийсең, тойдо доолайт.
40. Жамандыкты амандык жеңет.
41. Жамандын бир өнөрү артык.
42. Жерге түшкөн жетимдики.
43. Жерде жаткан жумуртка
Асманда учкан куш болот.
44. Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.
45. Жип кессең – узун кес,
Кеп салсаң – кыска сал.
46. Сөз атасы – кулак.
47. Сөз көркү – макал,
Эр көркү – сакал.
48. Сөзгө жараша сөз айтпаса,
Сөздүн атасы өлөт.
49. Сөздү чын токтотот,
Сууну чым токтотот.

Текшерүү иштердин темалары

1. Лексикология, анын объектиси жана милдеттери.
2. Семасиология.
3. Сөз жана түшүнүк.
4. Сөздүн мааниси жана анын типтери.
5. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери.
6. Жеке маанилүү жана көп маанилүү сөздөр.
7. Көп маанилүүлүктүн пайда болуу жолдору.
8. Түз жана өтмө маанилүү сөздөр.
9. Конкреттүү жана абстракттуу маанилүү сөздөр.
10. Сөздүн номинативдик жана туунду маанилери.
11. Омонимдер.
12. Омонимдин пайда болуу жолдору.
13. Омонимдин түрлөрү.
14. Синонимдер.
15. Синонимдердин пайда болушу.
16. Синонимдердин бөлүнүшү.
17. Антонимдер.
18. Антонимдердин бөлүнүшү.
19. Антонимдердин стилистикалык жактан колдонулушу.
20. Кыргыз тилинин төл лексикасы.
21. Кыргыз тилине сырттан кирген сөздөр.
22. Кыргыз лексикасына монгол тилинен кирген сөздөр.
23. Кыргыз лексикасына иран тилинен кирген сөздөр.
24. Кыргыз лексикасына араб тилинен кирген сөздөр.
25. Кыргыз лексикасына орус тилинен кирген сөздөр.
26. Эскирген лексика жана анын түрлөрү.
27. Историзмдер.
28. Архаизмдер.
29. Неологизмдер.
30. Диалектизмдер.
31. Профессионализмдер.
32. Термин жана терминология.
33. Жаргондук – арготикалык сөздөр.
34. Табу жана эвфемизмдер.
35. Кыргыз лексикасынын стилистикалык катмарлары.
36. Оозеки-сүйлөшүү жана көркөм стилдин өзгөчөлүктөрү.
37. Публицистикалык стилдин подстилдери.
38. Иш-кагаздардын түрлөрү.
39. Илимий стиль жөнүндө түшүнүк.

40. Нейтралдык (бейтарап) лексика.
41. Стилистикалык жактан чектелген лексика.
42. Фразеология жөнүндө жалпы түшүнүк.
43. Фразеологизмдердин түрлөрү.
44. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдери.
45. Фразеологиялык синонимдер жана фразеологиялык варианттар.
46. Фразеологиялык антонимдер.
47. Лексикография жөнүндө түшүнүк.
48. Сөздүктүн түрлөрү.
49. Кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн тарыхынан.
50. Текстологиянын изилдөө объектилери.

**«Азыркы кыргыз тилинин» фонетика жана лексикология
бөлүмдөрү боюнча курстук иштердин темалары**

1. Тил – ойдун сандыгы.
2. Кыргыз фонетисттери жана алардын эмгектери тууралуу.
3. Кыргыз алфавити тууралуу илимпоздордун ойлору.
4. Б.Алыкуловдун чыгармаларында кездешүүчү фонетикалык өзгөчөлүктөр.
5. Кыргыз тилинин жаңы орфографиясындагы өзгөчөлүктөр.
6. Азыркы кыргыз тилинин орфография маселелери.
7. Азыркы кыргыз тилинин орфоэпия маселелери.
8. Созулма үндүүлөрдүн пайда болуу тарыхынан.
9. Муунга ажыратуу менен ташымалдоонун карым катышы.
10. Түрк тилдериндеги үндөштүк закону.
11. Фонетикага байланыштуу терминдер.
12. Кыргыз тилиндеги талдоолор жана алардын түрлөрү.
13. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» кездешүүчү көп маанилүү сөздөр.
14. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө кездешүүчү архаизм жана историзм сөздөрү.
15. Азыркы кыргыз тилине кирип жаткан неологизмдер.
16. Көркөм чыгармаларда табу жана эвфемизм сөздөрүнүн колдонулушу.
17. Элдик оозеки чыгармаларда колдонулган диалектилик сөздөр.
18. Элдик оозеки чыгармаларда архаизм жана историзм сөздөрүнүн колдонулушу.
19. Ч.Айтматовдун чыгармаларында синоним, омоним, антоним сөздөрүнүн колдонулушу.
20. А.Осмоновдун лирикасында колдонулган өтмө маанилүү сөздөр.
21. «Манас» эпосунда энчилүү аттардын берилиши.
22. Х.Карасаевдин «Накыл сөздөрүндөгү» фразеологизмдер.
23. Алкоо, каалоо-тилек айтууда колдонулуучу фразеологизмдер.
24. Кыргыз лексикологдору жана лексикографтары.
25. Азыркы кыргыз тилиндеги сөздүктөр жөнүндө.
26. Лингвистикалык терминдер.
27. Ономастика – энчилүү аттарды изилдөөчү илим.
28. Байыркы сөздүктөр тууралуу.
29. Педагогика адистиги боюнча кесип сөздөрү.
30. Кыргыз тилинин лексикасына жакын тектеш жана алыс тектеш тилдеринин тийгизген таасирлери.

ТЕСТ

1-вариант

1. Лексикологиянын изилдөө объектилери кайсылар.
А. Сөз айкашы, сүйлөм.
Б. Сөз түркүмдөрү.
В. Тыбыш, тамга, фонема
Г. Сөз, сөздүн мааниси
Д. Сөз курамы, морфема
2. Лексикология төмөнкү бөлүмдөрдөн турат. Кайсынысы туура эмес?
А. Семасиология
Б. Фонетика
В. Фразеология
Г. Лексикография
Д. Тарыхый лексикология
3. Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай карым-катышта болуп келген. Ошонун натыйжасында тилибизге көп сөздөр кирген. Алиппе, мугалим, мечит, айт деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?
А. Орус *Г.Иран*
Б. Монгол *Д. Уйгур* *В. Араб*
4. Адам-киши, асман-көк, эл-журт, кант-шекер деген сөздөр кайсы топко кирет?
А. Неологизм
Б. Синоним
В. Омоним
Г. Антоним
Д. Табу
5. Төмөнкүлөрдөн макал-лакапты тапкыла?
А. Беш өрдөгүн учуруу
Б. Жылдыздуу адам
В. Ак көңүл
Г. Жабуулуу кара инген
Д. Калптын казаны кайнабайт
6. Ишкер, демөөрчү, эмкана, дыйкан чарба деген кандай сөздөр?
А. Архаизм
Б. Неологизм
В. Историзм
Г. Диалектизм
Д. Эвфемизм
7. Улуу-кичүү, бийик-жапыз, жакшы-жаман деген сөздөр төмөнкүлөрдүн кайсынысына кирет?

- А. Кесип сөздөр*
Б. Синонимдер
В. Антонимдер
Г. Өтмө маанилүү сөздөр
Д. Омонимдер
8. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр эмне деп аталат?
А. Фразеологизмдер
Б. Архаизмдер
В. Жаргондор
Г. Учкул сөздөр
Д. Неологизмдер
9. Көп маанилүү сөздөрдү тапкыла
А. Китеп
Б. Тумак
В. Кыргыз
Г. Укта
Д. Ак
10. Кыргыз тили Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили болуп качан кабыл алынган?
А. 1995
Б. 1990
В. 1989
Г. 1975
Д. 1980

2-вариант

1. Кыргыз тили тилдердин кайсы тобуна кирет?
А. Славян
Б. Роман
В. Кавказ
Г. Түрк
Д. Якут
2. Кыргыз тилиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктү» ким түзгөн?
А. И.А.Батманов
Б. К.К.Юдахин
В. К.К.Сартбаев
Г. Ж.Мукамбаев
Д. К.Дыйканов
3. Кыргыз тили фразеологизмдерге бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?
А. Биттин ичегисине кан куйган

- Б. Жыдлын тоо кылуу
 В. Ырыс алды -ынтымак
 Г. Сары майдай сактоо
 Д. Беш колундай билүү
4. Түрмө, көлөч, самоор, бөтөлкө, жсарманке деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?
 А. Араб Б. Иран В. Монгол
 Г. Өзбек Д. Орус
5. Ордо, айбалта, зындан, мокор деген сөздөр кайсы топко кирет?
 А. Историзм
 Б. Неологизм
 В. Термин
 Г. Диалектизм
 Д. Идиома
6. Күн-түн, калп-чын, бар-жок, кең-тар деген сөздөр кайсы топко кирет?
 А. Синонимдер
 Б. Омонимдер
 В. Антонимдер
 Г. Терминдер
 Д. Диалектизмдер
7. Бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып жумганча-бир заматта деген сөздөр кайсы топко кирет?
 А. Неологизмдер
 Б. Архаизмдер
 В. Синонимдер
 Г. Антонимдер
 Д. Терминдер
8. Бул термин кыргыз тилинде «туура жазам» дегенди туюндурат. Ал кайсы термин?
 А. Орфография
 Б. Орфоэпия
 В. Пунктуауия
 Г. Синекдоха
 Д. Метафора
9. Кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгүн» ким түзгөн?
 А. Жапаров Ш.
 Б. Юдахин К.К.
 В. Юнусалиев Б.М.
 Г. Карасаев Х.
 Д. Жалилов А.

10. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы кесип сөздөргө кирет?

- А. Асман, жер, жумуш
- Б. Гүл, суу, аба
- В. Жоон, ичке, катуу
- Г. Кирпич, балка, мык
- Д. Ата, апа, бала

3-вариант

1. Лексикологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

- А. Сөз, сөз айкаштары, сүйлөм
- Б. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү
- В. Эркин сөз айкашы, морфема
- Г. Сөз, сөздүк курам, сөздүн мааниси
- Д. Тыбыш, фонема

2. Лексикология төмөнкү бөлүмдөрдөн турат. Кайсынысы туура эмес?

- А. Семасиология
- Б. Орфография
- В. Фразеология
- Г. Лексикография
- Д. Тарыхый лексикология

3. Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай карым-кытышта болуп келген. Ошонун натыйжасында тилибизге көп сөздөр келип кирген. Кыргыз тилиндеги алтын, аяк, топчу, каалга, босого деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?

- А. Иран
- Б. Араб
- В. Монгол
- Г. Уйгур
- Д. Орус

4. Эл-калк-журт-калайык, бат-тез-дароо-ыкчам деген сөздөр кандай сөздөрдүн тобуна кирет?

- А. Көп маанилүү
- Б. Омоним
- В. Антоним
- Г. Синоним
- Д. Өтмө маанилүү

5. Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?

- А. Кара кылды как жарган
- Б. Калптын казаны кайнабайт
- В. Беш өрдөгүн учуруу
- Г. Жабуулуу кара инген
- Д. Куш боо бек болсун!

6. Аалым, төңкөрүш, от араба, тил кат деген сөздөр кайсы топко кирет?

- А. Архаизм*
- Б. Историзм*
- В. Диалектизм*
- Г. Неологизм*
- Д. Эвфемизм*

7. Бул термин франүз тилинен кабыл алынган. Кыргыз тилине которгондо «тунук кагазга түшүрүлгөн копия» дегенди билдирет. Бул кайсы термин?

- А. Профессионализм*
- Б. Табу*
- В. Этнография*
- Г. Калька*
- Д. Фонема*

8. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары «Кыргыз тили жөнүндөгү закон» качан кабыл алынган?

- А. 1991*
- Б. 1989*
- В. 1993*
- Г. 1990*
- Д. 1999*

9. Энчилүү аттар жөнүндөгү лексикологиянын бөлүмү эмне деп аталат?

- А. Лексикография*
- Б. Семасиология*
- В. Фразеология*
- Г. Орфоэпия*
- Д. Онамастика*

10. Абстракттуу маанилүү сөздөрдү тапкыла

- А. Жыгач, айнек, жылдыз, ай, күн*
- Б. Ой, кыял, билим, ниет, тилек*
- В. Катуу, жумшак, таттуу, ачуу, ысык*
- Г. Терезе, дарак, үй, эшик*
- Д. Адам, апа, эже, байке, ин*

4-вариант

1. Кыргыз тили Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили болуп качан кабыл алынган?

- А. 1995*
- Б. 1990*
- В. 1989*
- Г. 1980*
- Д. 1975*

2. Көп маанилүү сөздү тапкыла?

- А. Китеп*
- Б. Тумак*
- В. Кыргыз*
- Г. Укта*

- Д. Баш*
3. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр эмне деп аталат?
- А. Фразеологизмдер*
 - Б. Архаизмдер*
 - В. Жаргондор*
 - Г. Учкул сөздөр*
 - Д. Неологизмдер*
4. Улуу-кичүү, бийик-жапыз, жакшы-жаман деген сөздөр кайсы топко кирет?
- А. Кесип сөздөр*
 - Б. Синонимдер*
 - В. Антонимдер*
 - Г. Өтмө маани*
 - Д. Омонимдер*
5. Ишкер, демөөрчү, эмкана, дыйкан чарба деген кандай сөздөр?
- А. Архаизм*
 - Б. Неологизм*
 - В. Историзм*
 - Г. Дialeктизм*
 - Д. Эвфемизм*
6. Кыргыз тили тилдердин кайсы тобуна кирет?
- А. Славян*
 - Б. Роман*
 - В. Кавказ*
 - Г. Түрк*
 - Д. Якут*
7. «Кыргыз тилиндеги кыргызча-орусча сөздүктү» ким түзгөн?
- А. И.А.Батманов*
 - Б. К.К.Юдахин*
 - В. К.К.Сартбаев*
 - Г. Ж.Мукамбаев*
 - Д. К.Дыйканов*
8. Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?
- А. Биттин ичегисине кан куйган*
 - Б. Жылын төө кылуу*
 - В. Ырыс алды – ынтымак*
 - Г. Сары майдай сактоо*
 - Д. Беш өрдөгүн учуруу*

9. Түрмө, көлөч, самоор, бөтөлкө, жарманке деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?

- А. Араб*
- Б. Иран*
- В. Монгол*
- Г. Өзбек*
- Д. Орус*

10. Ордо, ай балта, зындан, нөкөр деген сөздөр кайсы топко кирет?

- А. Историзм*
- Б. Неологизм*
- В. Термин*
- Г. Дialeктизм*
- Д. Идиома*

5-вариант

1. Абстракттуу маанилүү сөздөрдү тапкыла?

- А. Адам, апа, эже, байке*
- Б. Терезе, дарак, үй, эшик*
- В. Ой, кыял, максат, тилек*
- Г. Жыгач, айнек, жылдыз*
- Д. Катуу, жумиак, сүйрү*

2. Лексикологиянын тармагы кайсы?

- А. Морфология*
- Б. Семасиология*
- В. Синтаксис*
- Г. Фонетика*
- Д. Пунктуауия*

3. Абышка-чал-карыя-аксакал деген сөздөр кайсы топко кирет?

- А. Антоним*
- Б. Омоним*
- В. Синоним*
- Г. Историзм*
- Д. Неологизм*

4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары «Кыргыз тили жөнүндөгү закон» качан кабыл алынган?

- А. 1989*
- Б. 1991*
- В. 1995*
- Г. 1997*
- Д. 2000*

5. Энчилүү аттар жөнүндөгү лексикологиянын бөлүмү эмне деп аталат?

А. Лексикография

Б. Фразеология

В. Орфография

Г. Орфоэпия

Д. Ономастика

6. Пиала, асел, аш, үкө, аба, чарпая деген сөздөр кайсы топко кирет?

А. Синоним

Б. Антоним

В. Диалектизм

Г. Историзм

Д. Термин

7. Лексикологиянын изилдөө объектиси кайсы?

А. Туруктуу сөз айкашы

Б. Сүйлөм

В. Сөз түркүмдөрү

Г. Сөздүк курам

Д. Тыбыш

8. Дин, медресе, мечит, молдо деген сөздөр кыргыз тилине кайсы тилден кабыл алынган?

А. Араб

Б. Иран

В. Орус

Г. Уйгур

Д. Монгол

9. Кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгүн» ким түзгөн?

А. И.А.Батманов

Б. А.Осмонкулов

В. Х.Карасаев

Г. Б.Орузбаева

Д. Ж.Осмонова

10. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?

А. Таш боор

Б. Оозу ачык

В. Каны кызуу

Г. Колу ачык

Д. Боз үй

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: (Лексикография). -Бишкек, 1999.-32 б.
2. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, лексика). –Фрунзе: Мектеп, 1978.-176 б.
3. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили: (Фонетика, лексика). – Фрунзе: Мектеп,1990.-234 б.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү. –Бишкек: Кыргыз Республикасынын УИАсынын басмасы, 1989.-455 б.
5. ДыйкановК. «Манас» эпосунун жиги сөздүгү. –1-бөлүк.-Бишкек: КМУ,1988.-142 б.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек: Кыргызстан,1996.-232 б.
7. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. –1-китеп. -Ош,1998. –70 б.
8. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер. –Фрунзе: Мектеп,1971. –64 б.
9. Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика. –Бишкек: Илим,1992. – 191 б.
10. Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги синонимдер сөздүгү.-Фрунзе: Илим, 1984. –468 б.
11. Жапаров Ш.Кыргыз адам аттары,-Ф.:Илим,1989. 115б.
12. Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1979. –464 б.
13. Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы. –1-чыгарылышы. – Кыргызская ономастика.-Вып.1.–Фрунзе: Илим,1990.-181б.
14. Жапаров Ш.(ж.б.) Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1986. –324 б.
15. Жапаров Ш. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. -Фрунзе: Илим, 1988. –239 б.
16. Карасаев Х. Орфографиялык сөздүк. –Фрунзе: КСЭ, 1983. –576 б.
17. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: (Сөздүк). –Фрунзе: КСЭ, 1986. –243 б.
18. Карасаев Х. Камус наме: (Карасай сөздүк). – Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен ошуп келген жана көөнөргөн сөздөр. – Бишкек: Шам, 1996.

19. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. /Жамаат түзгөн. –Фрунзе: Мектеп, 1984. –624 б.
20. Кыргыз тилинин фразеологиясы сөздүгү. /Жамаат түзгөн. –Фрунзе: Илим, 1980.-324 б.
21. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: (Лексикология). –Фрунзе, 1971. –112 б.
22. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика жана лексикология).-ЖОЖдун филология факультетинин студенттери үчүн.-Бишкек: ЖЭка,1999. –256 б.
23. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1972, 1976.
24. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы.-Фрунзе:Мектеп,1983.-168 б.
25. Орузбаева Б.О. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) –Слово:(структура слова). –Бишкек: Илим, 1994. –260 б.
26. Орузбаева Б.О., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1981.-103 б.
27. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (ЖОЖдун филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). –Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. –328 б.
28. Сартбаев К.К., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин синонимдепр сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1973. –44 б.
29. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1988. –335 б.
30. Усубалиев Б. Антонимдер, аларды окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1987.-144 б.
31. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Москва: Советская энциклопедия,1965.-974 б.
32. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: (Развитие корневых слов).-Часть 1. –Ф.: Киргосиздат, 1959. –24 б.
33. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. –Фрунзе: Илим,1985. –510 б.